

Klaipėdos krašto atplėšimas nuo Lietuvos 1939 metais – Antrojo pasaulinio karo katalizatorius?

Arūnas Vyšniauskas

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras

✉ arunas.vysniauskas@genocid.lt

Nagrinėdami Antrojo pasaulinio karo ištakas ir genezę, istorikai kompleksinėje įvykių sekoje neretai mini 1939 m. kovo mėnesį įvykdytą Klaipėdos krašto atplėšimo nuo Lietuvos ir prijungimo prie Vokietijos faktą, per daug prie jo neapsistodami, daugiau dėmesio skirdami 1938 m. Austrijos „anšliusui“, 1938 m. Miuncheno konferencijai ir Čekoslovakijos destrukcijai su jos lemtingais akordais 1939 m. kovo viduryje. Klaipėdos atvejis vis dėlto ypač vertas dėmesio, nes jis reiškė paskutinę Vokietijos reichso teritorinę ekspansiją prieš karą, įvyko be tiesioginės karinės konfrontacijos, kadangi Lietuva nusileido ultimatumui iš Berlyno. Vokietijos invazija į Lenkiją 1939 m. rugsėjo 1 d., virtusi pasauliniu karu, nustelbė Klaipėdos krašto prijungimo prie Reicho 1939 m. kovo 22–23 d. neeilinę reikšmę lemtingų prieškarinių įvykių grandinėje. Joje užsienio istorikai daug dėmesio skiria aštrėjusiai Vokietijos–Lenkijos santykių įtampai dėl vokiečių kelto Dancigo ir eksteritorinio koridoriaus į Rytprūsius reikalavimų, taip pat Vokietijos ir Sovietų Sąjungos politiniam suartėjimui, vedusiam į vadinamąjį Molotovo–Ribentropo paktą ir t. t. Šio straipsnio pavadinime vartodami terminą „katalizatorius“, o pačiame straipsnyje argumentuodami šio rezonansinio žodžio panaudojimą perkeltine prasme, siekiame pabrėžti nepaprastą Klaipėdos (Mėmelio) klausimo tarptautinę reikšmę tolesniam įvykių eigos greitėjimui. Tai turėjo toli siekiančių pasekmių platesnei to meto tarptautinei erdvei. 1939 m. Vakarų demokratinių šalių žiniasklaidos ir kitų istorinių šaltinių nagrinėjimas atskleidžia, kad nacionalsocialistinės (toliau – NS) Vokietijos griežtas Klaipėdos krašto problemos sprendimas ultimatumu ir grasinimas panaudoti invazijai gilyn į Lietuvą karines pajėgas prieš mažą kaimyninę šalį paspartino kitų Europos valstybių pasirengimą neišvengiamiems ginkluotiems konfliktams. Tai įgijo svarbų vaidmenį formuojant visos geopolitinės erdvės tarp Vokietijos ir SSRS likimą. Galiausiai tai prisidėjo prie vėlesnių susitarimų dėl įtakos sferų pasidalijimo tarp šių dviejų totalitarinių valstybių.

Raktiniai žodžiai: Klaipėdos kraštas, Antrojo pasaulinio karo genezė, Baltijos šalys, Vokietija, Lenkija, SSRS, Didžioji Britanija, 1939.

I dalis

Istoriografinės pastabos, šaltiniai, metodinė prieiga, terminologiniai klausimai

Istoriniu vertinimu, baltų genčių žemėse vokiečių įkurtą Klaipėdos (vok. *Memel*), Karaliaučiaus (vok. *Königsberg*) ir kitų miestų Rytų Prūsijoje kaip ir visos Prūsijos istorija laikoma vokiečių istorijos integralia dalimi. Tai nepaneigia, kad lietuviškai kalbėjusių Rytprūsių teritorijų istorija gali būti laikoma ir Lietuvos, lietuvių praeities dalimi, kurią vienaip ar kitaip bandoma integruoti į Lietuvos istoriografiją, conceptualiai naudojant Mažosios Lietuvos ir Klaipėdos krašto sąvokas. Lietuviškąją perspektyvą gerai atspindi fundamentalioji keturtomė „Mažosios Lietuvos enciklopedija“¹, aprašanti lietuvininkų (mažlietuvių) istoriją, etnografiją ir t. t., chronologiškai apėmianti praeitį nuo seniausių laikų iki XX a. vidurio, atskirais atvejais paliečiant ir naujesnę istoriją.

Klaipėdos krašto problemą tarpukariu, įskaitant 1939 m. kovo mėnesio antrosios pusės įvykius, Lietuvos istorikai paprastai aprašo atskleisdami įvykių eigą Lietuvos-Vokietijos², Vokietijos-SSRS³, Lietuvos-Prancūzijos santykių⁴ istorijos kontekste, taip pat veikaluose, skirtuose Klaipėdos problemai Lietuvos užsienio politikoje⁵ ar tarptautinei Lietuvos padėčiai⁶. Turime ir Klaipėdos krašto 1923–1939 m. istorijos sintezę, atspindinčią ilgąmetį lietuvių autorės Petronėlės Žostautaitės tiriamąjį darbą dar sovietmečiu, bet išleistą atskira knyga jau atkūrus Lietuvos nepriklausomybę⁷.

Tai, kaip sovietmečiu lietuvių istorikai traktavo Klaipėdos krašto problemą, be minėtos P. Žostautaitės⁸, atspindi Aldonos Gaigalaitės⁹, Roberto Žiugždos¹⁰ ir kai kurių kitų autorių

¹ *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, t. 1, 2000; t. 2, 2003; t. 3, 2006; t. 4, 2009. Šio leidinio pagrindu 2020 m. paskelbta internetinė enciklopedija su aktualia informacija: <https://www.mle.lt/>

² Vygantas Vareikis, „Politiniai ir kariniai Klaipėdos krašto praradimo aspektai 1938–1939 metais“, *Acta historica universitatis Klaipedensis* [AHUK], 2010, t. 21: *Klaipėdos krašto aneksija 1939 m.: politiniai, ideologiniai, socialiniai ir kariniai aspektai*, p. 70–84; Arūnė Liucija Arbušauskaitė, *Anšliusas ir Klaipėdos krašto gyventojai (1939–1944)*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2010; ir kt.

³ Zenonas Butkus, „Bendrininkų kėsiai. Vokietijos ir SSRS požiūris į Klaipėdos problemą 1923–1939 metais“, *Darbai ir dienos*, 2000, t. 21, p. 193–211.

⁴ Vilma Bukaitė, „Veikti, nedera ignoruoti: Prancūzijos reakcija į 1938–1939 m. Lietuvai įteiktus ultimatumus“, *Lituanistica*, 2011, t. 57, Nr. 2(84), p. 115–128.

⁵ Algimantas Kasparavičius. „Įvadas. Klaipėdos dilemos metmenys geopolitikos, nacionalizmo ir istorijos gniaužuose“, *Klaipėdos problema Lietuvos užsienio politikoje 1919–1940 m.*, sudarė ir parengė Algimantas Kasparavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2023, p. 9–63.

⁶ Šarūnas Liekis, 1939. *The Year that changing everything in Lithuania's history*, Amsterdam: Rodopi, 2010; Algimantas Kasparavičius, *Lietuva 1938–1939 m. Neutraliteto iliuzijos*, Vilnius: Baltos lankos, 2010; ir kt.

⁷ Petronėlė Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923–1939*, Vilnius: Mokslas, 1992.

⁸ Petronėlė Žostautaitė, *Hitlerininkų kėsiai užgrobti Klaipėdos kraštą 1933–1935 metais*, Vilnius: Mokslas, 1982.

⁹ Aldona Gaigalaitė, „Klaipėdos krašto užgrobimas 1939 metais“, *Lietuvos TSR MA darbai*, A serija. 1959, t. 2, p. 105–130.

¹⁰ Robertas Žiugžda, *Po diplomatijos skraiste: Klaipėdos kraštas imperialistinių valstybių planuose 1919–1924 metais*, Vilnius: Mintis, 1973; Robertas Žiugžda, *Lietuva imperialistinių valstybių planuose, 1917–1940*, Vilnius: Mokslas, 1983.

darbai. Daugiau ar mažiau jiems būdinga traktuoti Klaipėdos krašto ir jo atplėšimo nuo Lietuvos istoriją ne tik vokiško, bet ir tarptautinio imperializmo kontekste. Žinoma, anuo metu perdėta buvo iškeliamas „Tarybų Sąjungos vaidmuo“ ginant lietuvių tautos interesus ir nutylint ar maskuojant pačios SSRS (TSRS) imperialistinių pobūdį¹¹.

Latvių, estų istorikai Klaipėdos krašto atplėšimą nuo Lietuvos 1939 m. vertina per savo šalių užsienio tuometinės politikos prizmę, aptardami savo vyriausybių reakcijas ir laikyseną. Egzistavo supratimas, kad Hitlerio įvykdytas Klaipėdos problemos sprendimas gali paveikti visą tarptautinių santykių eigą Europoje. Latvijos ir Estijos laikyseną dėl Klaipėdos krašto atplėšimo yra analizavę Z. Butkus ir M. Ilmjarvas (*Magnus Ilmjärv*)¹². 1939 m. pradžios ir kovo mėnesio Latvijos diplomatų pranešimus iš Klaipėdos yra ištyręs latvių istorikas E. Jekabsonas (*Ēriks Jēkabsons*)¹³.

Klaipėdos problema pagrįstai buvo laikoma vienu iš Versalio sistemos Europoje karštųjų taškų, kėlusiu tarptautinę įtampą. Lenkų istoriografijoje Klaipėdos krašto problematika, įskaitant 1939 m. situaciją europiniame kontekste, yra išryškinta netgi atskiromis monografijomis. Pirmoji jų pasirodė dar 1976 m. Tai S. Mikulčiaus (*Sergiusz Mikulicz*) knyga „Klaipėda Europos politikoje“, kurioje bandyta aprėpti tirtą problematiką plačiau¹⁴. Nors ši knyga išleista prieš beveik pusšimtį metų, bet ji iš dalies neprarado savo mokslinės vertės, tačiau dabar, žinoma, istorikai disponuoja platesne šaltinių baze ir gausesne istoriografija. Tai šiek tiek atspindi P. Losovskio (*Piotr Łossowski*) 2007 m. išleista monografija apie Klaipėdos problemas 1918–1939–1945 metais tarptautinėje arenoje¹⁵.

S. Mikulčius, beje, komentuodamas Didžiosios Britanijos Užsienio reikalų ministerijos (angl. *Foreign Office*) sekretoriaus pavaduotojo R. A. Batlerio (*Richard Austen Butler*) kalbą Atstovų rūmuose 1939 m. gegužės 15 d., suformulavo gana kategorišką apibendrinimą, esą Klaipėdos „anšliusas“ Londone oficialiai buvo traktuojamas kaip atskiras įvykis, nesusijęs su Trečiojo Reicho agresyvios politikos visuma, tarsi nebūtų buvęs jos elementu¹⁶. Dėl to, kaip toliau parodysime, tenka stipriai suabejoti. Britų diplomatiniai išsisukinėjantys atsakymai dėl Baltijos šalių tarptautinio saugumo buvo įprastas dalykas, siekiant atkreipti dėmesį į tai, jog Londonas neturi ir neplanuoja saugumo garantijų tų šalių atžvilgiu. Minėtas R. A. Batleris viešai tai pasakė 1939 m. balandžio 18 d. parlamento Bendruomenių rūmuose, kai Didžio-

¹¹ Konstantinas Navickas, *TSRS vaidmuo, ginant Lietuvą nuo imperialistinės agresijos 1920–1940 metais*, Vilnius: Mintis, 1966.

¹² Zenonas Butkus, Magnus Ilmjärv, „Latvijos ir Estijos požiūris į Klaipėdos atplėšimą nuo Lietuvos 1939 metais“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2009, t. 24, p. 118–135.

¹³ Ēriks Jēkabsons, „Klaipėda Europos dēmesio centre: 1939 metai. Žvilgsnis iš Latvijos“, *Klaipėda Europos istorijos kontekstuose*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2013, p. 168–187.

¹⁴ Sergiusz Mikulicz, *Kłajpeda w polityce europejskiej: 1918–1939*, Warszawa: Książka i Wiedza, 1976.

¹⁵ Piotr Łossowski, *Kłajpeda kontra Memel: problemy Kłajpedy w latach 1918–1939–1945*, Warszawa: Neriton, 2007.

¹⁶ Sergiusz Mikulicz, *op. cit.*, p. 262.

sios Britanijos garantijos jau buvo suteiktos Lenkijai ir Rumunijai¹⁷. Vis dėlto tai nereiškę, kad 1939 m. kovo mėnesio antroje pusėje nedideliu intervalu įvykdyti du Reicho teritoriniai išplėtimai Čekoslovakijos ir Lietuvos teritorijų sąskaita, laužant ankstesnius Hitlerio pasižadėjimus, Britų valdžios viršūnėse buvo suprantami kaip kažkokie tarpusavyje nesusiję Vokietijos politikos elementai, kaip kad bandė savo monografijoje įteigti S. Mikuličius.

Lenkų istorikas P. Losovskis Hitlerio įvykdytą Klaipėdos užgrobimą pagrįstai įvardino kaip „svarbų ir neatskiriamą tos pačios įvykių sekos elementą, kai su nesustabdoma jėga išryškėjo agresija iš Trečiojo Reicho pusės“¹⁸. Jis atkreipė dėmesį, kad Vokietijos įvykdytas Klaipėdos užėmimas buvo ne tik Versalio traktato nutarimo bei pasekmių Vidurio Rytų Europoje laužymas, bet ir svarbus pasiruošimo karui elementas, o pokariname Niurnbergo procese, kuriame teisti Vokietijos pagrindiniai karo nusikaltėliai, 1939 m. Klaipėdos aneksija buvo pripažinta kaip įvykdyta laužant tarptautinę teisę ir sudarė svarbią Vokietijos pasiruošimo karui sudėtinę dalį¹⁹.

Kodėl lenkų istorikams būdingas toks platesnis požiūris, išryškintas net atskiromis Klaipėdos problematikai Europoje skirtomis monografijomis, nesunku paaiškinti tuo, jog lenkų istoriografija pasižymi didesniu įdirbiu tarptautinio istorinių įvykių nagrinėjimo prasme, o Klaipėdos ir jos krašto praeitis nėra Lenkijos istorijos dalis. Dėl to ir siekta traktuoti šio krašto istorijos įvykius platesniame tarptautiniame kontekste, apimant ir Lenkijos užsienio politikos atitinkamą laikyseną. Juo labiau kad Klaipėda tam tikrais momentais buvo tapusi svarbiu sudėtingų Lenkijos ir Lietuvos santykių elementu.

Vokiečių istorikams ši tematika savo ruožtu yra svarbi, kadangi susijusi su Vokietijos teritoriniais praradimais ne tik tarp dviejų pasaulinių karų, bet ir po Antrojo pasaulinio karo. Todėl jai skiriama dėmesio analizuojant istoriografiją, tiriant bei publikuojant šaltinius, bendradarbiaujant su Lietuvos istorikais. Ypač tuo pasižymi Vokietijos mieste Liuneburge veikiantis Šiaurės Rytų institutas (*Nord-Ost Institut*)²⁰.

Minėtas institutas 2001 m. yra išleidęs savo tęstinio regioninei istorijai skirtą akademinio leidinio „*Nord-Ost Archiv*“ atskirą teminį lietuvių ir vokiečių autorių mokslinių tekstų tomą, skirtą Klaipėdos istorijai²¹. Tomo sudarytojas J. Tauberis (*Joachim Tauber*) atskiru

¹⁷ Georg von Rauch, *Geschichte der baltischen Staaten*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1990, 3, Auflage, s. 195.

¹⁸ Piotr Łossowski, *op. cit.*, p. 190.

¹⁹ Piotr Łossowski, „Zabór Kłajpedy przez III Rzeszę 20–23 marca 1939 r“, *Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, 2006, t. 41, s. 117.

²⁰ Vytautas Žalys, *Kova dėl identiteto: kodėl Lietuvai nesisekė Klaipėdoje tarp 1923–1939 m.* / *Ringens um Identität: Warum Litauen zwischen 1923 und 1939 im Memelgebiet keinen Erfolg hatte*, Lüneburg, 1993; Joachim Tauber und Tobias Weger (Hg.), *Archivführer zur Geschichte des Memelgebiets und der deutsch-litauischen Beziehungen*, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2006; Vasilijus Safronovas, *Kampf um Identität. Die ideologische Auseinandersetzung in Memel/Klaipėda im 20. Jahrhundert* (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts, 20), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015; ir kt.

²¹ *Nord-Ost Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte*, Neue Folge Band X/2001: Im Wandel der Zeiten: Die Stadt Memel im 20. Jahrhundert, Lüneburg: Nordost-Institut, 2002.

straipsniu apžvelgė Klaipėdos krašto istorijos lietuviškos ir vokiškos istoriografijos raidą po 1945 metų²². Jis tuomet pažymėjo sustiprėjusią tendenciją skirti daugiau dėmesio Klaipėdos krašto socialinei ir regioninei istorijai, atsitolinant nuo ankstesnio istoriografinio svorio centro, kai pagrindinis dėmesys buvo skiriamas „didžiajai“ politikai ir vokiečių-lietuvių konfliktui dėl Klaipėdos (Mėmelio)²³. Nors, žinoma, to konflikto apeiti neįmanoma, tai rodo ir paties J. Tauberio parašyta koncentruota Klaipėdos krašto Lietuvos sudėtyje 1923–1939 m. istorija, įėjusi į akademinės Lietuvos istorijos 10-ąją tomą²⁴.

Minėtame istoriografinės apžvalgos 2001 m. straipsnyje J. Tauberis vis tik pažymėjo, kad modernus Klaipėdos krašto regioninės istorijos tyrimas, kai dėmesio centre yra ne tiek „vokiečiai“ ar „lietuviai“, bet ir to regiono žmonės kaip visuma, tik prasideda kartu su XXI a.²⁵ Dabar, baigiantis XXI a. pirmajam ketvirčiui matome, kad tiriant Klaipėdos miesto ir krašto istoriją tokia linkme buvo žymiai pasistūmėta tiek lietuviškoje, tiek vokiškoje istoriografijoje moderniai plėtojant šio arealo regioninius tyrimus.

Vis dėlto suintensyvėjusios globalizacijos procesai, pastarųjų dešimtmečių ir ypač paskutiniųjų kelerių metų tarptautiniai įvykiai vėl sugrąžino į dėmesio centrą „didžiosios“ politikos, geopolitikos klausimus. Istorikai daugelyje šalių į tai reaguoja skirdami daugiau dėmesio globalinės ir transnacionalinės istorijos raidai, komparatyvistikai ir lyginamiesiems praeities tyrimams, kurie reikalauja platesnio požiūrio, aprėpia daugiau temų ir problemų, pasižymi kitokia metodika nei lokalinės, regioninės praeities tyrinėjimai siauresnėmis temomis.

Dėl pastarųjų metų tarptautinių aktualijų žiniasklaidoje vis dažniau atsiranda dabarties palyginimų su situacija Europoje prieš Antrąjį pasaulinį karą, su 1938 m. Miuncheno sutartimi, su didžiųjų valstybių sandėriais pasidalijant Europą įtakos sferomis tiek 1939 m., tiek 1945 m. ir pan. Tame kontekste galima paklausti: o kaip vertinti Klaipėdos krašto atplėšimo nuo Lietuvos 1939 m. istorijos įprasminimą bendrame Antrojo pasaulinio karo kontekste, šio karo ištakų, genezės tyrimuose?

Tenka konstatuoti, kad nors į Klaipėdos krašto istorijos problematiką stengtasi žiūrėti per tarptautinę prizmę, vis dėlto originalių fundamentalių darbų, skirtų Antrojo pasaulinio karo ištakoms Europoje ar to karo globalinei genezei, lietuvių istorikai beveik nėra paskelbę. Pozityviai išimtimi čia galima būtų laikyti Algimanto Kasparavičiaus monografiją „Griūvanti taika“, kurioje žvelgiama iš lietuviškos perspektyvos, tai atspindi ir knygos

²² Joachim Tauber, „Das Memelgebiet (1919–1945) in der deutschen und litauischen Historiografie nach 1945“, *ibid.*, p. 11–44.

²³ *Ibid.*, p. 44.

²⁴ Joachim Tauber, „Klaipėdos kraštas Lietuvos valdžioje (1923–1939)“, *Lietuvos istorija*, t. 10, II dalis: *Nepriklausomybė (1918–1940 m.)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015, p. 179–229.

²⁵ Joachim Tauber, „Das Memelgebiet (1919–1945) in der deutschen und litauischen Historiografie nach 1945“, s. 44.

paantraštė²⁶. Tiesa, monografijos autorius nenaudoja vokiškų šaltinių ir istoriografijos (beveik), užsienio spaudos tiesiogiai neanalizuoja, tiktai ją pamini remiantis diplomatų pranešimais ir istorikų darbais, o Klaipėdos krašto atplėšimą laikydamas skaudžiu Lietuvai įvykiu ir artėjančio pasaulinio karo grėsmingu simptomu nesuteikia jam ypatingesnės reikšmės tolesnei tarptautinių santykių raidai Europoje.

A. Kasparavičiaus sudarytame ir 2024 m. pavasarį 2023 m. data Lietuvos istorijos instituto išleistame stambiame dokumentų rinkinyje „Klaipėdos problema Lietuvos užsienio politikoje 1919–1940 m.“²⁷ net neatsirado vietos paskelbti 1939 m. kovo 22 d. sutarties tarp Vokietijos ir Lietuvos dėl Klaipėdos krašto sujungimo su Vokietijos Reichu tekstą. Žinoma, jį galima rasti kitose akademinėse publikacijose, tačiau tai vienas esminių dokumentų visoje Klaipėdos klausimo diplomatinėje istorijoje pasirinktu 1919–1940 m. laikotarpiu ir neaišku, kodėl jį reikėjo suignoruoti 1384 puslapių apimties fundamentaliame diplomatinėse dokumentų perrašų publikacijos leidinyje. Juo labiau kad daugelis jame skelbiamų šaltinių yra iš tikrųjų prieinami nuskenuota forma iš archyvinių originalų. Jų didžiąją dalį Lietuvos centrinis valstybės archyvas jau yra išviešinęs skaitmeninių faksimilių forma²⁸.

Užsienio šalių istoriografijoje skiriama nemažai dėmesio Antrojo pasaulinio karo genezei, tačiau ją nagrinėjant ir interpretuojant Hitlerio įvykdyta Klaipėdos krašto sugražinimo į Reichą operacija nors ir būna paminima, bet po to iš karto peršokama prie kitų įvykių, t. y. ji neretai traktuojama tik didesnių svarbesnių įvykių šešėlyje ar paraštėje. Kitaip sakant, nors lietuvių istorikams Klaipėdos kraštas yra svarbus kaip Lietuvos istorijos dalis, jo atplėšimas nuo Lietuvos pripažįstamas Vokietijos agresijos, smurto aktu, pasmerktu Niurnbergo karinio tribunolo²⁹, tai Antrojo pasaulinio karo istoriją tiriantiems užsieniečiams Klaipėdos (Mėmelio) 1939 m. kazusas tėra vieno ar kelių sakinių paminėjimo tvertas dalykas, aiškinantis to karo ištakas. Į tokią istoriografinę spragą yra atkreipęs dėmesį amerikiečių istorikas Natanielis Lutke (*Nathaniel Lutke*), iškėlęs būtinybę labiau tirti „*Memellando*“ problemos svarbą Antrojo pasaulinio karo istorijoje³⁰.

Be abejo, norint atskleisti Antrojo pasaulinio karo ištakų ir genezės problematiką, vieno akademinio straipsnio nepakaktų, tam būtų reikalingas jau stambios mokslo monografijos ar net tęstinės monografijų serijos formatas, aprėpiant daugelį susijusių istorinių dalykų. Tokių monografijų apie pasaulinio karo ištakas, kilmę, preliudijas, paskutinius

²⁶ Algimantas Kasparavičius, *Griūvanti taika: Lietuva didžiojoje politikoje 1934–1939 (1940)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021.

²⁷ *Klaipėdos problema Lietuvos užsienio politikoje 1919–1940 m.*, sudarė Algimantas Kasparavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2023.

²⁸ Vasilijus Safronovas, „Problemiška knyga apie Klaipėdos problemą“, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. 45, 2024, p. 366.

²⁹ Petronėlė Žostautaitė, *op. cit.*, p. 363, 366.

³⁰ Nathaniel Lutke, „The “Memel Problem”: German Memelland in the History World War II with an Aim to its Proper Placement“, *Fairmount Folio: Journal of History*, Vol. 14 (2012), p. 43–81.

mėnesius iki karo ir pan. užsienio šalyse įvairiais pavadinimais yra išleista ne viena. Jose vokiečių forsuotas Klaipėdos (Mėmelio) klausimo sprendimas 1939 m. yra paminimas, tačiau iki šiol šis paskutinis prieš karą Hitlerio Reicho teritorinis išplėtimas atskleidžiamas nepakankamai, minimizuojant jo reikšmę, regis, svarbesnių įvykių fone.

Antai, Vinstono Čerčilio (*Winston S. Churchill*) parašytoje Antrojo pasaulinio karo istorijoje Klaipėda paminėta tik užsiminus apie Ribentropo (*Ribbentrop*) susitikimą su J. Lipskiu, Lenkijos ambasadoriumi Berlyne, kovo 21 d. Tuomet lenkų diplomatas pasiteiravo, ar Vokietijos užsienio reikalų ministro dieną prieš tai įvykusios derybos su Lietuvos užsienio reikalų ministru buvo susijusios su Klaipėda? Čerčilis tame kontekste gražiai literatūriškai teparašė, kad Lipskis apie tai sužinojo po dviejų dienų, kai vokiečių kariuomenė užėmė Klaipėdą³¹.

Britų istorikas Christoferis Tornas (*Christopher Thorne*) savo 1967 m. išleistoje knygoje apie pasaulinio karo artėjimą 1938–1939 m. vis dėlto sugebėjo atkreipti dėmesį į tai, kad „Mėmelio operacija“ yra verta studijavimo kaip tam tikras garsesnių karo pirtakų mikrokosmosas³². Kaip garsesnius pirtakus čia reikia suprasti, visų pirma, 1938 m. kovo mėnesio Austrijos „anšliusą“ ir tų pačių metų rudenį įvykusį Sudetų prijungimą prie Vokietijos Reicho³³. Likusios Čekoslovakijos valstybės teritorijos suskaldymas ir panaikinimas, įvykęs savaite anksčiau nei Klaipėdos krašto problemos išsprendimas NS Vokietijos naudai, taip pat galėtų būti priskiriamas prie tų karo pirtakų, kurie istoriografijoje yra labiau išnagrinėti bei išgarsinti.

„Mikrokosmoso“ sąvokos pavartojimas minėto Ch. Torno monografijoje galėtų būti priskirtinas tam, kas yra įvardijama tropu. Pagal Visuotinę lietuvių enciklopediją, „tròpas (gr. *tropos* – posūkis) – perkeltine reikšme vartojamas žodis ar žodžių junginys“³⁴. Nors istoriografijoje britų istoriko idėja apie šį konkretų 1939 m. „Mėmelio operacijos mikrokosmosą“ iki šiol nebuvo išplėtotą, tačiau metodiškai ji gali implikuoti naujus požiūrius moksliniuose tyrimuose.

Pasigilinę į lietuvių kalbą mokėjusio poligloto, šveicarų lingvisto, semiotiko ir filosofo Ferdinando de Sosiūro (*Ferdinand de Saussure*) prancūzišką formuluotę „*où tout se tient*“ pamatyti, kad tikroji jos reikšmė yra gilesnė nei vien tik kalbotyros požiūriu, kad viskas kalboje yra tarpusavyje susiję. „*Tout se tient*“ sąvoka reiškia, kad nėra atskirų įvykių ar

³¹ Winston S. Churchill, *Antrasis pasaulinis karas*, I t.: *Pakeliui į katastrofą*, Vilnius: Briedis, 2017, p. 241. Apie šį Lipskio pasiteiravimą Ribentropo kabinete Čerčilis angliškai parašė vartodamas Mėmelio pavadinimą: „He also inquired about the recent conversations between Ribbentrop and the Lithuanian Foreign Minister. Did they affect Memel? He received his answer two days later (March 23). German troops occupied Memel“, žr.: Winston S. Churchill, *The Second World War*, Vol. I: *The Gathering Storm*, London-Toronto-Melbourne-Sydney-Wellington: Cassel & Co, 1950, (first Published 1948), p. 273.

³² Christopher G. Thorne, *The approach of war, 1938–1939*, London, Melbourn etc.: Macmillan, 1967, p. 106.

³³ Nathaniel Lutke, *op. cit.*, p. 44.

³⁴ Regina Koženiauskienė, „Tropas“, *Visuotinė lietuvių enciklopedija* (vle.lt), <https://www.vle.lt/straipsnis/tropas/>

atskirų reiškinių, bet viskas yra susiję ir turi įtakos likusiems. Ši išraiška atspindi holistinį mąstymo būdą, kuriame atsižvelgiama į ryšius ir sąveiką tarp visumos elementų. „*Tout se tient*“ reikšmės supratimas kviečia mus apsvarstyti sistemos elementų tarpusavio ryšius ir abipusę įtaką, o ne analizuoti juos atskirai³⁵.

Taip vertinant Klaipėdos krašto atplėšimo nuo Lietuvos 1939 m. įvykių seką ir lygiagrečiai rikiuojant daugelį istorinių faktų aiškėja, kad nagrinėti visą šią problematiką vien per Lietuvos-Vokietijos santykių problematiką neužtenka. Kaip ir apsiriboti konstatavimu, kad kitos valstybės nutarė tiesiogiai neįsikišti, neoficialiai patarinėjo Kaunui Vokietijos ultimatumą priimti ir geriausiu atveju diplomatiniais kanalais dėl šio įvykio tereikškę užuojautą Lietuvos vyriausybei.

Tarp tų negausių sakinių, kuriuose figūruoja Lietuva atskleidžiant pasaulinio karo priešistorę, galima sutikti ir įdomesnių europinės reikšmės apibendrinimų, pavyzdžiui, šis, kurį parašė Deividas Karlinas (*David Carlin*) 2021 m., aptardamas Prancūzijos ir Anglijos nuolaidžiavimą Hitleriui ir tarptautinę situaciją po 1938 m. Miuncheno sutarties:

Iš Miuncheno grįžęs Didžiosios Britanijos ministras pirmininkas Nevilis Čemberlenas (*Neville Chamberlain*) pareiškė, kad pasiekė „taiką mūsų laikams“. Ši taika truko neilgai. Per kelis mėnesius Hitleris užgrobė likusią Čekoslovakijos dalį. Tada Vokietija pareikalavo Lietuvos ir Lenkijos teritorijų. Lietuviai pasidavė, lenkai – ne. Hitleris nusprendė, kad Lenkija turi būti sunaikinta.³⁶

Taigi 1939 m. kovo mėnesio viduryje Čekoslovakijos valdžia nusileidžia Vokietijos ultimatyviems reikalavimams, o kitą savaitę nusileidžia Lietuva. Tuo tarpu Lenkija, iš kurios Vokietijos užsienio reikalų ministras kitą dieną po ultimatumo Lietuvai griežtesniu tonu nei anksčiau pareikalauja pripažinti laisvąjį miestą valstybę Dancigą Vokietijai ir atiduoti dalį Lenkijos žemės vokiečių numatytam eksteritoriniam koridoriui, nusizeminti atsiskoko. Nuo Klaipėdos krašto atplėšimo ir aneksijos 1939 m. kovo 22–23 d. iki tų metų rugsėjo 1 d. prasidėjusio Vokietijos-Lenkijos karo šiuos abu kertinius įvykius skyrė penki mėnesiai ir viena savaitė, t. y. net mažiau kaip pusė metų. Tarptautinė įtampa šiuo laikotarpiu tik stiprėjo, įvykiai sparčiai vijosi vienas kitą.

Apie Klaipėdos krašto atplėšimo nuo Lietuvos tarptautinę reikšmę 1939 m. kovo–rugsėjo mėnesio tarptautinių įvykių grandinėje kelyje į pasaulinį karą ir yra šis straipsnis. Jame remiamasi jau publikuotais šaltiniais. Archyvinių šaltinių prieinamumas interneto dėka pastaraisiais metais tampa vis lengvesnis, nemažai ankstesnių šaltinių publikacijų suskaitmeninta forma irgi laisviau prieinama internete. Visa tai atveria naujas perspektyvas tirti bei naujai įprasminti žinomus istorinius įvykius platesniame tarptautiniame kontekste.

³⁵ Iccivitella, „*Tout se tient* traduzione: scopri il significato in italiano“, *Iccivitella.it*, <https://iccvitella.it/tout-se-tient-traduzione/>

³⁶ David Carlin, „World War II: How Western Leaders Failed To Stop the Nazi Rise“, *Forbes* (*forbes.com*), Sep 04, 2019, www.forbes.com/sites/davidcarlin/2019/09/04/world-war-ii-how-western-leaders-failed-to-stop-the-nazi-rise/

Tarp publikuotų praeito laikmečio šaltinių verta išskirti 1939 m. periodinę spaudą, leistą JAV ir Kanadoje bei Didžiojoje Britanijoje. Dėl masinio senųjų spaudinių skaitmeninimo ir pateikimo duomenų bazėse ji pastaraisiais metais tapo prieinama per internetą. 1939 m. spaudoje, net ir mažesnių Amerikos valstijų ar miestų dienraščiuose, buvo spausdinami *Associated Press* (toliau – AP), *United Press* (toliau – UP) ir kitų pasaulyje pripažintų naujienų agentūrų bei didžiųjų laikraščių, turėjusių platų užsienio korespondentų tinklą, pranešimai ir straipsniai, pasižymėję informatyvumu ir einamųjų tarptautinių įvykių analize.

Atsižvelgiant į tai, kad laikraščių pirmuosiuose puslapiuose spausdinti straipsniai turėjo tęsinius, o tie tęsiniai neturėjo antraščių arba jos buvo trumpinamos, išnašose pateikiant bibliografinę informaciją straipsnio pavadinimą dažniausiai pateikiame taip, kaip jis atspausdintas iš pradžių, nors jo tęsinys kitame puslapyje galėjo turėti kiek pakeistą pavadinimą. Kartais po stambia antrašte laikraščio puslapyje apimant daugelį karštų naujienų, svarbios teminiu požiūriu buvo ir paantraštės bei teksto atskirų skyrelių pavadinimai. Dėl to atskirais atvejais tai panaudojame bibliografinėi nuorodai.

Taip dirbant su atvirai prieinamais šaltiniais ir išsikristalizavo pagrindinis šios publikacijos tikslas – argumentuotai pagrįsti čia publikuojamo straipsnio pavadinime išreikštą idėją, kad *Klaipėdos krašto atplėšimas nuo Lietuvos tapo Antrojo pasaulinio karo katalizatoriumi*. Šis terminas čia irgi vartojamas kaip tropas, kuriuo norima pažymėti, jog Klaipėdos krašto atplėšimas nuo Lietuvos ir prijungimas prie Vokietijos labai pagreitino tolesnę įvykių eigą, vedusią į pasaulinį karą. Pagrindžiančių argumentų ieškojimas bei išryškiniimas sudarė esminį tyrimo uždavinį, o straipsnio pavadinime panaudodami klausiamąjį ženklą norėjome iškelti ir svarstytiną problemą, ir kvietimą įsijungti į galimą diskusiją. Net jei dalis šio straipsnio skaitytojų ir nepritartų autoriaus argumentacijai, įžvalgoms ir apibendrinimams bei pateikiamiems faktams, jie galėtų pateikti savo kontrargumentus ir faktus, taip prisidedami prie tolesnės istorijos mokslo raidos. Kitas svarbus uždavinys – bent iš dalies perteikti skaitytojams tą atmosferą, kuri tvyrojo užsienio spaudoje anglų kalba tomis dienomis, kai po Vokietijos ultimatumo Lietuvai pastarosios nenaudai buvo sprendžiamas Klaipėdos krašto likimas.

Straipsnyje operuojamais įvykiais, faktais ir detalėmis ar įžvalgomis muziejininkai, gidai ar mokytojai, tikimės, galės praturtinti pasakojimus moksleiviams, turistams ar kitoms platesnėms auditorijoms. Juo labiau kad Mažosios Lietuvos istorijos muziejaus išleistoje Klaipėdos miesto istorijos sintezėje³⁷ ar kitose akademiniuose publikacijose nėra detaliau pateikiama ir nagrinėjama tai, ką Vakarų šalių spauda rašė anglų kalba apie 1939 m. kovo 20–23 d. įvykius dėl Mėmelio ir jo krašto. Tiesa, P. Žostautaitė yra šiek tiek rašiusi apie užsienio spaudos atsiliepimus reaguojant į Klaipėdos krašto užgrobimą³⁸,

³⁷ Vasilijus Safronovas, *Klaipėdos miesto istorija*, Klaipėda: Mažosios Lietuvos istorijos muziejus, 2021, antroji laida.

³⁸ Petronėlė Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923–1939*, p. 342.

tačiau autorė, publikavusi knygą prieš daugiau kaip trisdešimt metų, neturėjo galimybių skaityti užsienio spaudos leidinių tiesiogiai. Ji daugiausiai rėmėsi tik archyve išlikusiomis Valstybės saugumo departamento 1939 m. parengtomis spaudos apžvalgomis.

Chronologinis dėmesys šiame straipsnyje sutelkiamas į nepilną pusės metų laikotarpį iki vadinamojo Molotovo-Ribentropo pakto 1939 m. rugpjūčio 23 d. ir Antrojo pasaulinio karo pradžios, kurią priimta laikyti 1939 m. rugsėjo 1 d., kai Vokietija pradėjo karą prieš Lenkiją. Toliau vartojant nacionalsocialistinės Vokietijos sąvoką ir norint pabrėžti istorinį Nacionalsocialistinės vokiečių darbininkų partijos³⁹ viešpatavimo 1933–1945 m. periodą su Adolfu Hitleriu priešakyje šiame tekste termino „fašistinė Vokietija“, paveldėto iš sovietinės istoriografijos, vengiama, nors šis terminas tebevartojamas daugelio pasaulio šalių istoriografijoje ir istorijos vadovėliuose. Vis dėlto jis beveik nebesutinkamas šiuolaikinių lietuvių istorikų darbuose, mieliau vartojant nacistinės ar nacių Vokietijos terminą, perimtą iš angliško *Nazi Germany*, populiarią istoriografijoje anglų kalba.

Toks terminas, kaip *Hitler's Germany*, taip pat sutinkamas 1939 m. spaudoje anglų kalba. Dėl to šiame straipsnyje perteikiant tuometinės spaudos leksiką kartais pavartojami abu terminai. Juo labiau – jei yra įprastas „antihitlerinės koalicijos“ terminas, tai ir „Hitlerio Vokietijos“ ar „hitlerinės Vokietijos“ terminai toliau vartotini ne tik kaip sovietinės propagandos ir istoriografijos klišė, bet ir kaip kitų šalių šaltiniuose bei istoriografijoje sutinkami Vokietijos apibūdinimai, kai jos priešakyje ar, kitaip sakant, totalitarinės valstybės piramidės viršūnėje stovėjo Hitleris.

Išskiriant atskirą Vokietijos istorijos totalitarinės santvarkos periodą, šiame straipsnyje vis dėlto siūloma remtis trumpiniu, kuris jau įsitvirtino vokiečių istoriografijoje kaip *NS-Deutschland*, reiškiantis „*nationalsozialistische Deutschland*“. Vokiečių kalbos gramatikoje sudurtinis terminas iš santrumpos ir daktavardžio rašomas naudojant brūkšnelį kaip jungiamąjį ženklą (vok. *Bindestrich*). Taip ir yra šiuo atveju. Lietuviškas termino atitikmuo galėtų būti NS-Vokietija, reiškiantis nacionalsocialistinę Vokietiją, tačiau brūkšnelio vartojimas šiuo atveju būtų problemiškas, nes tokių atvejų nenumato galiojančios lietuvių kalbos taisyklės. Tačiau vartojant santrumpą NS be brūkšnelio deriniuose su kitais žodžiais lietuvių kalbos taisyklėms formaliai nusižengta nebūtų, nors apskritai dėl santrumpų rašymo, ypač kai jos perimamos ar adaptuojamos iš užsienio kalbų, kyla nemažai problemų, tai pripažįsta ir lietuvių kalbos specialistai⁴⁰.

Kadangi lietuviškoje istoriografijoje perimtas anglų kalboje įsitvirtinęs trumpinys „naciai“ (angl. *Nazi*) ar „nacių Vokietija“ (angl. *Nazi Germany*), tai kodėl dalykiniuose tekstuose negalėtume perimti iš vokiečių kalbos trumpinio NS, kai kalba eina apie nacionalsocialis-

³⁹ Taip pažodžiui verstųsi iš vokiečių kalbos partijos pavadinimas „*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*“, vokišku akronimu rašytas kaip NSDAP.

⁴⁰ Ramunė Vaskelaitė, „Santrumpos. Klausimai ir atsakymų paieškos“, *Gimtoji kalba*, 2000, Nr. 5, p. 3–9.

tus, nacionalsocialistinę Vokietiją? Taikant šią sąvoką Klaipėdos krašto teritorijai, pavartojant vokišką trumpinį galima būtų teigti, jog Klaipėdos kraštas pakliuvo į NS Vokietijos sudėtį 1939 m. kovo 22–23 d., o krašto teritorija nustojo būti NS Vokietijos sudėtyje, kai vokiečių ginkluotosioms pajėgoms pralaimint karą ir spaudžiant Raudonajai armijai jos buvo priverstos palikti Klaipėdą 1945 m. sausio 28 d., po kelių dienų – ir Kuršių Neriją. Tai gi lietuviškai trumpinant nacionalsocialistinės Vokietijos pavadinimą siūloma vartoti NS Vokietijos terminą (be brūkšnelio).

Siekiant perteikti 1939 m. užsienio spaudoje vyravusią atmosferą, šiame straipsnyje nevengta vartoti ir Mėmelio pavadinimo, nes būtent toks vokiškas baltiškos kilmės miesto pavadinimas – *Memel*, o ne lietuviškasis – Klaipėda – dažniausiai sutinkamas užsienio spaudoje, panašiai kaip ir vokiškas miesto pavadinimas *Danzig*, o ne lenkiškasis – *Gdańsk*. Vartodami vokišką pavadinimą *Memel* rašome jį lietuviškai adaptuota forma taip, kaip rekomenduoja Lietuvių kalbos komisija, – Mėmelis⁴¹, o *Danzig* – Dancigas. Siekdami perteikti vokiškos leksikos koloritą nevengėme ir „*Memellando*“ termino, vokiškai reiškiančio Mėmelio kraštą. Nagrinėjamos temos požiūriu verta išsamiau paaiškinti ir straipsnio pavadinime vartojamą „katalizatoriaus“ terminą. Pastarajam skirtas tolesnis skyrelis.

Dėl katalizatoriaus sąvokos prasmingumo karo ir taikos kontekste

1939 m. Klaipėdos krašto atplėšimas nuo Lietuvos ir prijungimas prie Vokietijos tapo paskutiniu be karinių veiksmų įvykiu Reicho teritorijos išplėtimu. Po to, kai Vokietija 1939 m. rugsėjo 1 d. užpuolė Lenkiją, žinoma, tai jau reiškė karinę agresiją, kuri įsitraukus kitoms valstybėms virto pasauliniu karu. Vis dėlto Klaipėdos krašto prijungimą prie Vokietijos 1939 m. kovo mėnesį neretai užgožia kiti tarptautinių santykių įvykiai, kurių iš tikrųjų buvo gausu likus nepilnai pusei metų iki karo pradžios.

Straipsnio pavadinime ir pačiame tekste vartojant „katalizatoriaus“ sąvoką kaip tropą norėjosi suteikti Klaipėdos krašto klausimo sprendimui, kurį forsavo Adolfas Hitleris, neeilinę reikšmę, mat nagrinėjant istorijos šaltinius ir susipažinus su istoriografija matėsi, kad tai nebuvo vien dvišalių Vokietijos ir Lietuvos santykių problema, o daug svarbesnės reikšmės dalykas, paspartinęs tolesnę įvykių raidą. Tarptautinės kilmės žodį „forsuoti“ (pranc. *forcer* – greitinti, spartinti) čia irgi vartojame neatsitiktinai, nes pirmoji jo reikšmė yra „didinti, spartinti veiklos tempą, įtampą“⁴² ir tai atitinka šiame straipsnyje plėtojamą konceptą.

1939 m. kovo 20 d. žodinis ultimatas Lietuvai ir 22–23 d. įvykdytas Klaipėdos krašto užėmimas prieškarinėje įvykių grandinėje tampa svarbia grandimi, atskleidžiant agresyvią prieškarinę Hitlerio politiką, vedusia į pasaulinį karą. Berlynui grasinant panaudoti karinę galią, oficialusis Kaunas sutiko atiduoti Vokietijai dalį savo valstybės teritorijos –

⁴¹ Mėmelis, Memel, „Klaipėda. Kaip tinkamai adaptuoti vokišką Klaipėdos pavadinimą: Memelis ir Mėmelis?“, *Valstybinės lietuvių kalbos komisijos Konsultacijų bankas*, <https://vlkk.lt/konsultacijos/10237-memelis-memel-klaipeda>

⁴² „Forsuoti“ reikšmė, *lietuviuzodynas.lt*, <https://www.lietuviuzodynas.lt/terminai/Forsuoti>

būtent autonominių Klaipėdos kraštą. NS Vokietijos primestas Klaipėdos klausimo sprendimas, panaudojus ultimatumą bei grąsinius gal ir nevadintinas Antrojo pasaulinio karo sukėlėju ar pretekstu, visgi jam tiktų žodis „katalizatorius“.

„Katalizatoriaus“ terminas įprastas chemijoje kaip cheminės reakcijas greitinanti medžiaga. Katalizės principą atrado ir konceptualiai aprašė škotų chemikė Elizabetė Fulheim (*Elizabeth Fulhame*) XVIII a. pabaigoje, nors patį katalizės terminą 1835 m. įvedė švedų mokslininkas Jensas Jakobas Berzelius (*Jöns Jacob Berzelius*), laikomas vienu iš moderniosios chemijos mokslo pradininkų. Enciklopedijose nurodoma, kad katalizė – tai cheminės reakcijos pagreitinimo reiškinys, veikiant mažam (atsižvelgiant į reagentų skaičių) katalizatoriaus kiekiui, kuris pats nepatiria nuolatinių transformacijų, bet sudaro junginius ar pereinamuosius kompleksus su kitais substratais.

XX a. katalizatoriaus terminas perkeltine prasme imtas dažniau vartoti ir kalbant apie socialinius, politinius, karinius dalykus. Dabartiniame Kembridžo anglų kalbos žodyne ši perkeltinė prasmė nurodoma lakoniškai: „įvykis ar asmuo, kuris sukelia didelį pasikeitimą“⁴³. „*Merriam Webster*“ žodyne antroji reikšmė po cheminės nurodoma taip: „agentas, kuris provokuoja arba pagreitina reikšmingus pokyčius ar veiksmus“⁴⁴. Žodynas „*Britannica*“ po pagrindinės cheminės pateikia dar tokią reikšmę: „asmuo ar įvykis, kuris greitai sukelia pokyčius ar veiksmus“⁴⁵. Vienu iš tokio vartojimo pavyzdžių pateikiamas sakinyss: „Bombardavimo ataka tapo karo katalizatoriumi“⁴⁶.

Šių dienų žiniasklaidoje neatsitiktinai sutinkamas teiginys, kad dabar vykdomas Rusijos karas prieš Ukrainą su kasdieniais bombardavimais ir atakomis tapo daugelio šalių karo pramonės katalizatoriumi. Atsižvelgdama į paaštrėjusią tarptautinę padėtį Europos Komisija 2024 m. net įsteigė komisaro, atsakingo už saugumą, gynybą ir kosmosą postą. Šiuo eurokomisarų tapęs Lietuvos atstovas Andrius Kubilius viešai prabilo apie būtinumą pagreitinti Europos Sąjungos šalių gynybinių pajėgų paspartintą pasiruošimą dėl „Vladi-miro Putino karo prieš Ukrainą“⁴⁷.

Dėl gynybos paspartėjimo būtų galima rasti istorinę paralelę su 1939 m. kovo mėnesio įvykiais, kurie netapo *casus belli*, tačiau paskatino Europos valstybes sparčiau ginkluotis. Antai, 1939 m. kovo 22 d. Amerikos Montanos valstijos Havro miesto dienraštyje „*The Havre Daily News*“ iš karto po jo titulinio pavadinimo per visą puslapį įdėtas užrašas stambio-

⁴³ Meaning of catalyst in English, *Cambridge Dictionary* ([dictionary.cambridge.org](https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/catalyst)), <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/catalyst>

⁴⁴ Catalyst Definition, *Merriam-Webster Dictionary* ([merriam-webster.com](https://www.merriam-webster.com/dictionary/catalyst)), <https://www.merriam-webster.com/dictionary/catalyst>

⁴⁵ Britannica Dictionary definition of CATALYST: *The Britannica Dictionary* ([britannica.com](https://www.britannica.com/dictionary/catalyst)), <https://www.britannica.com/dictionary/catalyst>

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ Andrius Kubilius, „Europos Sąjungos vaidmuo karinės grėsmės akivaizdoje“, *Delfi.lt*, 2024-11-25, <https://www.delfi.lt/news/ringas/politics/andrius-kubilius-europos-sajungos-vaidmuo-karines-gresmes-akivaizdoje-120067299>

1 pav. *The Havre Daily News*, 1939 m. kovo 22 d., pirmojo puslapio viršus

mis didžiosiomis raidėmis anglų kalba „Lietuva atiduos Mėmelį Reichui“⁴⁸. Panašių stambių antraščių tomis dienomis būta nemažai ir kituose užsienio dienraščiuose.

Minėto Amerikos laikraščio numeryje, pateikiant ir aptariant šią naujieną dėl Mėmelio bei Europos valstybių, įskaitant Prancūziją, reakciją į paastrėjusią tarptautinę padėtį, įdėtas Londono *UP* naujienų agentūros korespondento pranešimas, kad Prancūzijos karo pramonės šakose nutarta įvesti 64 valandų darbo savaitę siekiant paspartinti gamybą, o į karo pramonės gamyklas nurodyta priiminti pagalbinius darbus atliekančius bedarbius vyrus⁴⁹. Ši naujiena spausdinta ir daugelyje kitų pasaulio laikraščių⁵⁰.

Prancūzijoje 4-ojo dešimtmečio antroje pusėje kairiųjų politinių jėgų ir profsąjungų pastangomis jau buvo iškovota 40 valandų darbo savaitė, tačiau Prancūzijos premjerui Eduardui Daladje (*Édouard Daladier*) dėl tarptautinės situacijos paastrėjimo 1939 m. kovo 18–19 d. parlamente gavus ypatingus įgaliojimus, 1939 m. kovo 20 d. jis pasirašė dekretus dėl industrinės ir militarinės mobilizacijos. Buvo numatyta ilginti darbo savaitę iki 60 valandų įmonėse, susijusiose su gynybos pramone. Kovo 21 d. 60 valandų savaitės darbo laikas buvo išplėstas geležinkeliams, kasykloms ir dar kai kurioms pramonės šakoms, anonsuota, kad esant reikalui gali būti leidžiama ir dar ilgesnė darbo savaitės trukmė⁵¹. Peršasi įžvalga, kad pasaulinėje žiniasklaidoje tomis dienomis platinamos naujienos apie vokiečių forsuojamą ketinimą prisijungti Klaipėdą ir jos kraštą buvo vienas galimų tarptautinių indikatorių, Paryžiui nusprendus paspartinti Prancūzijos gynybos industriją. Bent jau tokie spaudos pranešimai kalendoriniu požiūriu paraleliai sutapo.

Tai, kad britų ir prancūzų perėjimas prie tiesioginio pasiruošimo dideliam karui Europoje vyko nuo 1939 m. kovo mėnesio antrosios pusės, atsispindi ir istorijos vadovėliuose bei šiuolaikinėse mokyklinių programų mokymo priemonėse. Antai, Lenkijos švietimo ministerijos integruoto mokymosi platformoje parengtame istorijos modulyje apie vo-

⁴⁸ "Lithuania To Surrender Memel To Reich", *The Havre Daily News* (Havre, Montana, USA), March 22, 1939, p. 1.

⁴⁹ Frederick Kuh, "Stop Hitler" Drive Flopping", *ibid.*, p. 1, 5.

⁵⁰ Frederic Kuh, "Britain Advances 'Consultation' Pact", *The Nebraska Daily News-Press* (Nebraska City, Nebraska, USA), March 22, 1939, Mail Edition, p. 2; "Daladier Orders 60-Hour Week for Defence Factories", *Evening Express* (Liverpool, Great Britain), March 20, 1939, p. 1; "New French Decrees", *The Western Morning News and Devon and Exeter Daily Gazette* (Plymouth, Exeter and Truro, Great Britain), March 21, 1939, Plymouth Area Edition, p. 7; ir kt.

⁵¹ "60-Hour Work Week Spread By Daladier", *Miami Daily News* (Miami, Florida, USA), March 21, 1939, Home Edition, p. 1; „France Intensifies 60-Hour Work Week“, *The Knoxville News-Sentinel* (Knoxville, Tennessee, USA), March 21, 1939, p. 2.

kiečių teritorinius reikalavimus Lenkijos atžvilgiu ir Molotovo-Ribentropo paktą atkreipiamas dėmesys, kad Vokietijai panaikinus likusią Čekoslovakiją ir sukūrus nuo Reicho priklausomą Čekijos (Bohemijos) ir Moravijos protektoratą, vokiečiai perėmė okupuotų teritorijų sunkiąją ir gynybos pramonę ir tai labai sustiprino Vokietijos karinės pramonės potencialą. Toliau, paminėjus nuo Vokietijos priklausomos marionetinės totalitarinės Slovakijos Respublikos sukūrimą 1939 m. kovo 14 d., rašoma:

Po kelių dienų, 1939 m. kovo 21 d., Hitleris įsakė užimti svarbų Klaipėdos uostą. Lietuva, norėdama išvengti karo, pakluso Vokietijos ultimatumui ir jau po dviejų dienų vokiečių kariuomenė įžengė į Klaipėdą. Mažiau nei po mėnesio Pietų Europoje Italija okupavo Albaniją. Tik tada Didžioji Britanija ir Prancūzija pradėjo rengtis karui.⁵²

Grįžtant prie terminijos, galima nurodyti dėmesio vertą pavyzdį – Latvijos menų akademijos 2023 m. surengtą tarptautinę mokslinę konferenciją, pavadintą „Konfliktai kaip procesų katalizatoriai“. Pokonferencinio akademinio leidinio įvade rašoma:

Tarptautinė mokslinė konferencija, kurią organizavo Latvijos dailės akademijos Doktorantūros skyrius, vyko aštrių pasaulinių konfliktų metu, ypač Rusijos sukulto karo prieš Ukrainą akivaizdoje. Būtent karo ir taikos klausimai mus paskatino konferenciją skirti konfliktų, kaip pokyčių politikoje, visuomenėje ir kultūroje, katalizatoriaus tyrinėjimui.⁵³

Taigi cheminės prigimties terminas tampa įprastas kalbant bei rašant apie karą ir tai, ką, apie pasirengimą karui.

Nedidelio Klaipėdos krašto atplėšimas nuo Lietuvos bendroje įvykių grandinėje nėra vienintelis veiksnys, paspartinęs didelio karo artėjimą 1939 m., tačiau gali būti laikomas vienu iš katalizatorių. Tai šio straipsnio autorius jau yra pažymėjęs savo ankstesnėse publikacijose. Būtent „katalizatoriaus“ terminą esu panaudojęs 2018 m. savo dviejuose moksliniuose straipsniuose, apibūdindamas Klaipėdos krašto atplėšimo nuo Lietuvos atvejį ir jo pasekmes⁵⁴. Maniau esąs originalus, tačiau pasirodo, kad dabar apie tai prabilo ir lenkų istorikai. Neseniai netgi radikaliau apie tai ėmė kalbėti lenkų karo istorikas bei publicistas Norbertas Bončykas (*Norbert Bączyk*), kuris kartu su vienu pašnekovu, užduodančiu klausimus, veda gana populiarią tinklalaidę internete lenkų kalba: „*Podcast Wojenne Historie. Historia II wojny światowej*“. Jos paskyra *YouTube* kanale 2025 m. vasario mėnesį pasiekė ketvirtadalį milijono prenumeratorių ir didėja toliau. 2023 m. balandžio 3 d. N. Bončykas kartu su pašnekovu savo kanale *YouTube* platformoje patalpino laidos lenkų kalba au-

⁵² Przeczytaj: W pułapce: żądania Niemiec, pakt Ribbentrop-Mołotow, *Zintegrowana Platforma Edukacyjna*, <https://zpe.gov.pl/a/przeczytaj/DDXCnNlQV>

⁵³ Ojārs Spārītis, Agita Gritāne, "Preface", *Conflict as a catalyst for change / Konflikts kā procesus katalizators* / Conference Proceedings of the Doctoral Study Programme VI, Riga: Latvijas Mākslas akadēmija, 2024, p. 3.

⁵⁴ Arūnas Vyšniauskas, „Kartograficzne aspekty niemiecko-sowieckiego traktatu o granicach i przyjaźni z 28 września 1939 roku”, *Obce – nasze – inne. T. 2: Ścisiedzi w historiografii, edukacji i kulturze* / Katarzyna Grysińska-Jarmuła, Teresa Maresz, (red.), Bydgoszcz: Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, 2018, s. 70; Арунас Вишняускас, „Картографические аспекты германо-советских договоров 1939 года”, *History: Sources and People. XXI* / Saleniece, I., ed. Daugavpils: Daugavpils University, Academic Press “Saulė”, 2018, p. 424.

dioįrašą, pavadintą „Klaipėda 1939. Dešimt dienų, kurios atvedė prie karo“⁵⁵. Laidos įrašas prieinamas ir *Spotify* bei kai kuriuose kitose internetinėse platformose.

Norbertas Bončykas toje laidoje konkrečiai pareiškė, jog 1939 m. kovo 23-iają, kai Hitleris, lydimas Vokietijos karo laivyno, atvyko į Klaipėdą, galima laikyti Antrojo pasaulinio karo preliudija, t. y. preliudija to karo, kurį sukėlė vokiečių ekspansionizmas ir militarizmas. Vokietijos įvykdyta Klaipėdos krašto aneksija tapo paskutiniu aktu pereinant nuo taikių sprendimų prie tiesioginio karo bėgių paruošimo, o minėtas lenkų istorikas kaip tik ir pasakė, jog ta aneksija, tas „anšliusas“ tapo Antrojo pasaulinio karo katalizatoriumi⁵⁶.

Ką jis turėjo omenyje? Paaiškino taip: Hitlerio plaukimas į Klaipėdą šarvuotu kreiseriu „*Deutschland*“ lydimas Vokietijos *Kriegsmarine* (t. y. vokiečių kariniam jūrų laivynui) reiškė galios demonstravimą ir šantažą ne Lietuvos, o Lenkijos atžvilgiu. Tai istoriografijoje, beje, jau ne kartą pabrėžta, mat Hitleris atvyko į Klaipėdą, kai kraštas jau buvo prijungtas prie Reicho ir nebuvo prasmės dar gąsdinti palyginti mažą Lietuvą. Hitleris siekė didesnių tikslų, o „Mėmelio sugrąžinimas“ į Reichą turėjo tapti svarbiu ėjimu tolesnėse geopolitinėse kombinacijose Berlynui anaip tol neužbaigiant ekspansijos.

Diplomatiniais kanalais Vokietija jau 1938 m. rudenį–1939 m. pradžioje kelis kartus siūlė Lenkijai sutikti su Dancigo „*freištato*“ (laisvojo miesto) prijungimu prie Vokietijos ir suteikti eksteritorinį koridorių link jo ir Rytų Prūsijos per Lenkijos teritoriją. Lenkai tam neskubėjo pritarti, bet dar buvo tariamasi diplomatine kalba. O 1939 m. kovo mėnesį pagal iš anksto parengtą planą Hitleris nutarė pereiti prie tiesioginių grąšinimų ir šantažo mažesnių gretimų šalių atžvilgiu. Taip kovo 15 d. faktiškai likviduota Čekoslovakija, o kovo 22 d. prieš pat vidurnaktį pasirašoma sutartis su Lietuva dėl Klaipėdos krašto perleidimo Vokietijai. Tiek Praha, tiek Kaunas Berlyno šantažui pasidavė, nes Joachimas fon Ribentropas (*Joachim von Ribbentrop*) grasino Prahą subombarduoti, o Lietuvos užsienio reikalų ministrui Juozui Urbšui Vokietijos užsienio reikalų ministras pagrasino, kad jei Lietuva neatiduos „*Memellando*“ savo noru, *Vermachtas* įžengęs į ją gali tuo neapsiriboti ir neaišku, kur sustos Lietuvos gilumoje.

Šioje žodinių ultimatumų sekoje svarbus elementas buvo Ribentropo pokalbis su Lenkijos pasiuntiniu Berlyne Juzefu Lipskiu (*Józef Lipski*). 1939 m. kovo 21 d. Išsikvietęs jį 12 valandą dienos į savo kabinetą Vokietijos užsienio reikalų ministras jau be užuolankų spaudė sugrąžinti „grynai vokišką Dancigą“ Reichui, o dalį Lenkijos teritorijos skirti eksteritoriniam sausumos ruožui, per kurį geležinkeliu ir automobiliams skirta autostrada galima būtų sujungti Reichą su jo dalimi Rytų Prūsijoje. Tuo tikslu Ribentropas pareikalavo atvykti Lenkijos užsienio reikalų ministrą deryboms į Berlyną, nors tai buvo diplomatiškai

⁵⁵ Norbert Bączyk, Kamil Kawalec, „Klaipėda 1939. Dziesięć dni, które doprowadziły do wojny”, *Podcast Wojenne Historie – You Tube*, 2023-04-03, <https://youtu.be/I-hbmNH6UWk>

⁵⁶ *Ibid.*

suformuluota kaip kvietimas⁵⁷. Minėti vokiečių reikalavimai Lenkijai buvo keliami jau nuo 1938 m. spalio pabaigos, tačiau stengtasi išlaikyti diplomatinį toną. Ribentropo 1939 m. kovo 21 d. pokalbio su Lipskiu Berlyne tonas jau buvo griežtesnis.

Jei lenkai būtų nusileidę ir kapituliovę taip kaip Čekoslovakijos ir Lietuvos vyriausybės, galimas dalykas, kad Vokietijos karinis jūrų laivynas su Hitleriu, plaukysiu sunkiuoju kreiseriu „Deutschland“ iš Klaipėdos atgal, minėto lenkų istoriko Bončyko nuomone, būtų pasukęs link Dancigo ir ten džiaugsmingai sutiktas vietinių vokiečių. Taip įvyko Klaipėdoje kovo 23 d., kur vyravo nacionalsocialistus palaikančios nuotaikos. Šio lenkų istoriko nuomone, Hitlerio planas buvo išplėsti Reicho teritoriją be karo veiksmų, susitariant su čekais, lietuviais ir lenkais, prieš tai pažvinginus ginklais ir pagrasinus, jog gali būti blogiau, jei bus nenusileidžiama.

Lietuviai 1939 m. kovo 20 d. Ribentropo ultimatumui pasidavė, lenkai Ribentropo kovo 21 d. reikalavimams – ne!

Tai, kad Vokietija, spausdama Lietuvą labai staigiai atiduoti Klaipėdos kraštą ir tai sėkmingai realizuodama siekė padaryti poveikį Lenkijai, jau yra iškėlęs lenkų istorikas P. Losovskis. Anot jo: „Greitas ir lengvas Klaipėdos užėmimas turėjo palaužti lenkų pasipriešinimą, palenkti juos įeiti į esminių nuolaidų kelią III Reicho atžvilgiu“⁵⁸. Kitaip sakant, Klaipėdos klausimo forsuotas sprendimas buvo didesnio vokiečių plano dalis. Kovo viduryje galutinai demontavę Čekoslovakiją, vokiečiai kovo 20 d. per Urbšį iškelia žodinį ultimatumą Kaunui, kovo 21 d. per Lipskį – Varšuvai, nors pastaruoju atveju subombarduoti Lenkijos sostinės, kaip buvo gąsdinama Praha, negrasinta.

Kovo 22-ąją pradėtas demonstratyvus Hitlerio plaukimas Baltijos jūra net su 60 karo laivų armada⁵⁹ buvo dalis šantažo politikos, kuria siekta kažko daugiau. Lenkų istorikai teigia, kad tai buvo jėgos demonstravimas Lenkijos atžvilgiu, bet šio straipsnio autoriaus supratimu, galėjo būti ir dar toliau siekiančių tikslų artėjant Lietuvos, o kartu – ir Rusijos link. Be to, Hitleriui aiškiai rūpėjo ir propagandinis efektas, mat savaitę prieš tai apsilykdamas okupuotoje Prahoje jis, žinoma, negalėjo tikėtis džiaugsmingų čekų veidų gatvėse. Į tą Hitlerio sutikimų kontrastą Mėmelyje ir Prahoje vėliau atkreipė dėmesį užsienio spauda pažymėdama, kad Prahoje čekai pasipiktinę keikė Hitlerį, spjaudė ant jo atvaizdo ir šaipėsi iš jo kariuomenės, kaip rašė UP reporteris⁶⁰. Vokiečių dominuojamoje Klaipė-

⁵⁷ Aufzeichnung des Reichsaußenministers. Berlin, den 21. März 1939, *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945. Serie D (1937–1945)*, Band VI, Baden-Baden: Imprimerie Nationale, 1956, s. 58–60.

⁵⁸ Piotr Łossowski, „Zabór Kłajpedy przez III Rzeszę 20–23 marca 1939 r.“, s. 105.

⁵⁹ “Week’s News Events See Memel Fall to Reich”, *The Philadelphia Inquirer* (Philadelphia, Pennsylvania, USA), March 26, 1939, p. 30.

⁶⁰ George E. Kidd, “Fleet Takes Hitler To Memel As Troops Occupy Seized City”, *The Miami Herald* (Miami, Florida, USA), March 23, 1939, p. 1; [George E. Kidd], “Nazi Troops Man New Land; Jews Trapped”, *Orlando Morning Sentinel* (Orlando, Florida, USA), March 23, 1939, p. 1.

doje, aišku, turėjo būti kitaip. Tai galėjo tapti vienu iš motyvų Hitleriui asmeniškai vykti į atgautą uostamiestį prie Baltijos jūros entuziastingam susitikimui ir propagandiniam „Mėmelio išvaduotojo“ imidžui.

Kovo 22 d., kai ryte viešai pranešta apie Lietuvos vyriausybės sprendimą priimti vokiečių reikalavimą atiduoti Klaipėdos kraštą, Hitleris po pietų išvyksta iš Berlyno į Svine-miundės uostą prie Baltijos jūros, o vakare šarvuotu kreiseriu „Deutschland“, lydimas karo laivų eskadros, išplaukia į Karaliaučių (Kionigsbergą). Iš ten kovo 23 d., dar prieš 10 val. ryto, jūra pasiekia Klaipėdos uosto prieigas. Itin didelio kreiserio svorio ir gabaritų laivas negalėjo priartėti arčiau kranto, dėl to buvo paruoštas torpedinis kateris „Leopold“, ant kurio borto puikavosi stambios raidės „LP“. Jis turėjo Hitlerį su palyda atgabenti prie uosto krantinės. Taip ir įvyko, išsilaipinimas buvo užfiksuotas filmuotuose kadruose. Ta filmuota medžiaga dabar prieinama ir internete, pavyzdžiui, *YouTube* platformoje.

2 pav. Laikraštyje „*San Francisco Chronicle*“ paskelbta kartografinė schema, kurioje parodytas Hitlerio kelionės jūrinis maršrutas į Mėmelį. Apačioje ironiškas užrašas: „Savanoriškas pasidavimas buvo daug mažiau varginantis“. Taip pat pažymėta Tilžė (*Tilsit*), iš kurios sausuma į kraštą įsiveržė „naciai“⁶¹

Įdienojus, kai Hitleris jau buvo kiek atsigavęs po varginančios naktinės kelionės jūra, o mieste jau laukė Vokietijos kariuomenė ir pasiruošta triumfo iškilmėms, fiureris, pasak AP pranešimo, 14 val. 2 min. torpediniam kateriui prisišvartavus uoste, po 2 minučių išsilaipina ir priėmęs sveikinimus 14 val. 11 min. sėda į jo laukiantį atvirą automobilį ir miesto gatvėmis vyksta į Teatro aikštę (*Theater Platz*), sveikinamas šaligatviuose stovinčių vietinių gyventojų.

Užsienio spaudoje net pasirodė nuotrauka su užrašu: „Mėmelio merginos saliotuoja

⁶¹ “Review of the Week”, *San Francisco Chronicle* (San Francisco, California, USA), March 25, 1939, *This World*, p. 8.

Hitleriui“. Sprendžiant iš nuotraukos, tai buvo klaipėdiškės su lietuvininkų tautiniais iš-eiginiais drabužiais, turėjusiais savitų bruožų Mažosios Lietuvos ir Klaipėdos krašto teri-torijoje.

3 pav. Klaipėdiškės merginos tautiniais kostiumais per Adolfo Hitlerio triumfo vizitą jų mieste saliuotuoja nacių pasveikinimo gestu⁶²

Teatro aikštę Hitleris pasiekė 14 val. 16 min., kur išlipa ir džiūgaujant susirinkusiai mi-niai su palyda eina į Teatro pastatą. Balkone 14 val. 24 min. jis pasirodo su E. Noimanu (*Ernst Neumann*) ir keliais kitais asmenimis. 14 val. 31 min. Hitleris pradeda savo kalbą iš balkono⁶³. Ji tetruko 8 minutes⁶⁴. 14 valandą 39 min. fiureriui baigus kalbą dar buvo en-tuziastingai giedami vokiečių nacionaliniai himnai⁶⁵. Tuo metu, kaip žinoma, jų buvo du. Tai, visų pirma, valstybinis himnas „*Das Lied der Deutschen*“, jo pirmajame posme girdime *Memel'io* vardą, kurį šiuo atveju reikia suprasti kaip Nemuno upės vokišką pavadinimą. Ši daina, tapusi Vokietijos nacionaliniu himnu, dėl jos pirmosios eilutės dažnai spaudoje dar buvo vadinama „*Deutschland über alles*“. Pirmasis posmas, kuriuo paprastai NS Vokieti-joje atliekant šį himną ir apsiribodavo, baigiasi šiomis eilutėmis: „*Von der Maas bis an die*

⁶² "Memel Girls Salute Hitler", *Oklahoma Live Stock News* (Oklahoma City, Oklahoma, USA), April 10, 1939, p. 4.

⁶³ "Nazi Troops Enter Memel", *Biddeford Daily Journal* (Biddeford, Main, USA), March 23, 1939, p. 1, 4.

⁶⁴ "Hitler's Day In Memel", *The Manchester Guardian* (Manchester, Great Britain), March 24, 1939, p. 11.

⁶⁵ "No Nation Can Split Germany, Says Hitler in Memel Welcome Speech", *The Bellingham Herald* (Bellingham, Washington, USA), March 23, 1939, p. 1.

Memel, / *Von der Etsch bis an den Belt* –, / *Deutschland, Deutschland über alles, / Über alles in der Welt!*“. Čia „die Memel“ (mano paryškinta) paminėta geografinė prasme toliausia Vokietijos rytinė riba. Taip ji buvo suprantama 1841 m., kai šias eiles sukūrė germanistikos profesorius A. H. Hofmanas (*August Heinrich Hoffmann von Fallersleben*).

O antruoju nacionaliniu himnu NS Vokietijoje laikyta paprastai po valstybinio himno iš karto atliekama nacionalsocialistų šturmo dalinių kovinė daina „*Horst-Wessel-Lied*“. Iš spaudos pranešimų galima suprasti, kad buvo sugiedoti abu tie nacionaliniai himnai: valstybinis ir partinis. Po to iškilmės bei šventė tęsėsi iki vakaro, bet fiureris ilgai mieste neužsibuvo. Po pasirodymo Teatro aikštėje jis dar trumpam išvyko į miesto viešbutį „*Victoria*“, kuriame išvakarėse buvo įsikūręs H. Himlerio (*Heinrich Himmler*) vadovaujamas operatyvinis štabas, perėmęs miesto kontrolę užtikrinant saugumą.

Tepadaręs 2 valandų trukmės vizitą uostamiestyje Hitleris išplaukė, pasak AP korespondento, nežinoma kryptimi⁶⁶. Galimo lenkų nusileidimo Ribentropo kovo 21 d. ultimatyvių reikalavimų atveju neatmestina minėto lenkų istoriko Bončyko išsakyta mintis, kad buvo ketinama Hitleriui su karo laivynu grįžtant atgal įplaukti į Dancigo įlanką ir išsilapinus mieste paskelbti apie „*freistato*“ taikų sugrįžimą į Reichą. Jei lenkai būtų tuo klausimu nusileidę, galėjo pasikartoti į Lietuvos atvejį panašus variantas, kai šalis tam kartui išsaugo nepriklausomybę ir pagrindinę valstybės teritoriją, sutikdama atiduoti kelis procentus savo teritorijos kaimyninei didelei, stipriai valstybei. Tiesą sakant, Dancigo „*freistatas*“ Lenkijai net nepriklausė, tačiau eksteritorinis koridorius, kurio reikalavo Berlynas susisiekimui su Karaliaučiumi sausuma, jau būtų reiškęs kad ir nedidelės, bet vis dėlto Lenkijos valstybės teritorijos atidavimą.

4 pav. Cincinatyje (JAV) leisto dienraščio „*The Cincinnati Enquirer*“ 1939 m. kovo 24 d. straipsnio antraštė „Hitleris per dviejų valandų vizitą pasveikina Mėmelį sugrįžus į Reichą“⁶⁷

Yra žinoma, kad Ribentropas jau kovo 20 d. reikalavo, kad Urbšys tuoj pat pasirašytų Klaipėdos krašto perdavimo Vokietijai aktą, o jau po to Lietuvos vyriausybei esą liktų jį tik patvirtinti. Urbšiui pavyko nuo to išsisukti paaiškinus, kad jis neturi tokių įgaliojimų ir turi grįžti į Kauną dėl sprendimo priėmimo aukštesniu lygiu. Kovo 21 d. ir 22 d. vokiečių diplomatija toliau spaudė Kauną kuo greičiau išspręsti šį klausimą. Jau kovo 22 d. rytą visos Vokietijos radijo stotys specialioje laidoje pranešė, kad Lietuva sutinka atiduoti „*Memellandą*“ Reichui, buvo išleisti specialūs apie tai informuojantys Vokietijos rytinių laikra-

⁶⁶ "Hitler Welcomed Wildly By Memel", *The Sun* (Baltimore, Maryland, USA), March 24, 1939, p. 8.

⁶⁷ "Hitler Welcomes Memel Into Reich In Two-Hour Visit", *The Cincinnati Enquirer* (Cincinnati, Ohio, USA), March 24, 1939, Friday Morning Final Edition, p. 2.

čių vėlesni leidimai⁶⁸. Vokiečiai net atsiuntė lėktuvą, kuris operatyviai kovo 22 d. pavakare atskraidino Urbšį į Berlyną, kad šis dar tos dienos data vėlai naktį pasirašytų sutartį. Tokia vokiečių skuba atkreipė sovietų pasiuntinio Kaune dėmesį. Jis, nors ir nežinodamas užkulisinių vokiečių planų, ne be pagrindo spėjo, kad tas skubotumas kažkaip susijęs su Vokietijos politika Lenkijos atžvilgiu⁶⁹.

Vokiečių skuba matosi ir juridinėje srityje. 1939 m. kovo 23 d. Vokietijos oficialiame įstatymų skelbimų spaudos organe „*Reichsgesetzblatt*“ buvo atspausdintas fiurerio ir reichskanclerio Adolfo Hitlerio laive pasirašytas įstatymas apie „*Memellando*“ įjungimą į Vokietijos Reicho sudėtį, apačioje nurodant ir kitų aukšto rango valstybės pasirašiusių pareigūnų – Friko (*Frick*), Geringo (*Göring*), Ribentropo (*Ribbentrop*) ir dr. Lamerso (*Lammers*) pavardes⁷⁰. Tokia buvo įprasta teisinė tvarka, jog skelbiant oficialiai Reicho įstatymą turėjo būti nurodoma daugiau patvirtinančių parašų.

Iš nuotraukų žinoma, kad laive „*Deutschland*“ kartu su Hitleriu plaukė daktaras Lammersas (*Dr. Hans Lammers*) – Reicho kanceliarijos šefas⁷¹. Nei Geringo, nei Ribentropo tame laive kartu su Hitleriu nebuvo. Jie Klaipėdoje apskritai nepasirodė. Lenkų istoriko S. Mikulčiaus teigimu, Vokietijos vidaus reikalų reichsministras Vilhelmas Frikas (*Wilhelm Frick*) bei Prūsijos gauleiteris Erichas Kochas į Klaipėdą atvyko sausuma iš Rytprūsių apie vidurnaktį iš kovo 22-osios į 23-iąją⁷². P. Žostautaitė, pasirėmusi tuometine Lietuvos spauda, apie jų atvykimą teigia kitaip, esą kovo 23 d. 7 val. ryto E. Noimanas automobiliu išvyko į Tilžę pasitikti Vilhelmo Friko ir E. Kocho, o po kelių minučių automobilių virtinė įvažiavo į Klaipėdos kraštą⁷³.

Iš tikrųjų dar kovo 22 d. vakare į Klaipėdą atvyko Vokietijos policijos šefas H. Himleris su savo pavaduotoju K. Daliuge (*Kurt Daluge*), lydimi dviejų šturmo dalinių motorizuotų kuopų ir uniformuotų policininkų. Jie vėlai vakare perėmė operatyvinę valdžią mieste iš vietinių vokiečių, turėjo vadovauti užtikrinant tvarką prieš atplaukiant fiureriui ir pasirengti triumfo iškilmėms. O minėtas Frikas, užsienio korespondentų pranešimu, kovo 23 d. rytą lydėjo iš Tilžės į Klaipėdos kraštą įgygiavusią sausumos kariuomenę su saulėje

⁶⁸ „Danzig Celebrates Cession of Memel“, *The Manchester Guardian* (London, Great Britain), 23 March 1939, p. 16.

⁶⁹ Докладная записка временного поверенного в делах СССР в Литве Н. Г. Позднякова наркому иностранных дел М. М. Литвинову „К захвату Клайпеды (Мемеля)“, 1939 г. апреля 3, Каунас“, *СССР и Литва в годы второй мировой войны*, Т. 1, СССР и Литовская Республика (март 1939–август 1940 гг.): Сб. док. / Ин-т истории Литвы, всеобщей истории РАН; сост. А. Каспаравичюс и др., Вильнюс: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006, c. 76.

⁷⁰ „Gesetz über die Wiedervereinigung des Memellandes mit dem Deutschen Reich. Vom 23. März 1939“, *Reichsgesetzblatt*, Teil I, Berlin, den 23. März 1939, Nr. 54, s. 559–560.

⁷¹ „20 photos for Hans Lammers“, *Hitler Archive. A biography in pictures*, <https://www.hitler-archive.com/index.php?t=Hans%20Lammers>. Ten patalpintos dvi Lamersą užfiksavusios nuotraukos, darytos 1939 m. kovo 23 d. jam laive plaukiant kartu su Hitleriu.

⁷² Sergiusz Mikulicz, *op. cit.*, p. 248.

⁷³ Petronėlė Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923–1939*, p. 336.

5 pav. Vokietijos motorizuoto karinio dalinio sutikimas Klaipėdoje. Gyventojai saliotuoja pakėlę dešinę ištįstą ranką, berniukai laiko mažas vėliavėles su svastika, o šarvuotos ratinės karinės priemonės įgulos narys atiduoda pagarbą miestiečiams, pridėjęs ranką prie kepurės*

* "The March Into Memel", *Birmingham Gazette* (Birmingham, Great Britain), 25 March, 1939, 6 A.M. Edition, p. 14.

blyksinčiais šalmais ant galvų⁷⁴. Klaipėdos miesto gatvėse Frikas pasirodė atvirame automobilyje 9 val. 25 min. ryto⁷⁵.

Užsienio spaudoje pasirodė ne viena nuotrauka užfiksavusi, kaip džiaugsmingai gyventojai sutinka Vokietijos karines pajėgas. Reikia atsižvelgti į tai, kad kovo 23 d. į Klaipėdą atvyko nemažai žmonių ir iš Tilžės Rytų Prūsijoje pasižiūrėti iškilmų, kuriose turėjo pasirodyti pats fiureris⁷⁶. Jo atvykimo dieną Klaipėdoje viešąją tvarką miesto gatvėse jau palaikė iš Rytų Prūsijos išvakarėse atvykę uniformuoti policininkai su užkištomis už skersinio dirželio gėlių puokštelėmis, užfiksuoti filmuotuose kadruose (6 pav.).

Nors Klaipėdos krašto perdavimo aktas Berlyne buvo pasirašytas kovo 22 d. prieš vidurnaktį, tačiau nemažai užsienio laikraščių parašė, kad Mėmelio krašto okupacija įvyko kovo 23 d., kai į kraštą įžengė Vokietijos sausumos kariuomenė, o uostamiestyje išsilaipino karinio jūrų laivyno jūreiviai. Be to, tą dieną virš miesto praskrido vokiečių karo lėktuvų eskadrilės. Jos praskrido virš miesto ir kovo 22 d., nors tada dar buvo be atpažinimo ženklų, tačiau AP pranešime išreikšta nuomonė, jog tai tikriausiai vokiečių lėktuvai⁷⁷.

Taigi Vermachto (*Wehrmacht*) sausumos kariuomenė (*Heer*), karo laivynas (*Kriegsmarine*) ir karinės oro pajėgos (*Luftwaffe*) įsiveržė į Klaipėdos kraštą iš sausumos, jūros ir oro kovo 23 d. Bet jau kovo 22 d., traukiantis Lietuvos kariuomenei ir evakuojant lietuviškas įstaigas, valdžia Klaipėdoje buvo perimama remiantis vietinėmis vokiečių pajėgomis,

⁷⁴ "Hitler Receives Ovation In Memel", *Public Opinion* (Chambersburg, Pennsylvania, USA), March 23, 1939, Franklin Repository, p. 11.

⁷⁵ "Memel", *The Asheville Times* (Asheville, North Carolina, USA), March 23, 1939, p. 1, 5.

⁷⁶ „Hitler in Memel mit Begeisterung begrüßt“, *Tägliche Omaha Tribüne* (Omaha, Nebraska, USA), den 23. März 1939, s. 1.

⁷⁷ "German Storm Troops, Memel Nazis Taking Over Lithuanian Port", *The Brantford Expositor* (Brantford, Canada), March 22, 1939, p. 1.

6 pav. Filmuotos medžiagos kadras užfiksavęs momentą, kai iš Rytų Prūsijos į Klaipėdą viešajai tvarkai palaikyti atvykę vokiečių policininkai 1939 m. kovo 23 d. gatvėje užvertę galvas stebi praskrendančią virš miesto vokiečių karo lėktuvų eskadrilę*

* „Memel. 22–23 März, 1939“. Filmchronik, *You Tube*, Jun 4, 2018,

https://www.youtube.com/watch?v=EQfmTT4_BiU

vietinėmis šturmo grupių formuotėmis, kurios užėmė radijo stotį, paštą ir kitas viešąsias įstaigas. Be to, vakare iš Tilžės Rytų Prūsijoje per Karalienės Luizės tiltą į kraštą patraukė motorizuoti šturmo grupių daliniai ir vokiečių policininkai, įskaitant slaptosios policijos (gestapo) tarnautojus. Greitai pasijuto atvykusių gestapininkų veikla, buvo areštuoti lietuviai, laikyti „nepatikimais“⁷⁸. Užsieniečiams svečiams Klaipėdos viešbučiuose įsakyta skubiai atlaisvinti numerius, juose turėjo apsistoti aukšti Vokietijos pareigūnai⁷⁹.

Istorikė P. Žostautaitė yra pažymėjusi, kad Vokietija įvykdė išankstinę okupaciją 1939 m. kovo 22 d. „dar esant nepasirašytai Lietuvos-Vokietijos sutarčiai dėl Klaipėdos krašto perdavimo Vokietijai“⁸⁰. Amerikos spaudoje jau kovo 22 d. rašyta, kad Vokietijos šturmo daliniai, įsiveržę iš Tilžės Rytų Prūsijoje, okupavo užgrobtą teritoriją⁸¹. Reguliariosios sausumos kariuomenės daliniai buvo įvesti kovo 23-iąją, tos dienos ryte iš Tilžės kirtę buvusią sieną už Karalienės Luizės tilto. Tą dieną Klaipėdos uoste taip pat išsilaipino Vokietijos karinio laivyno jūreiviai, pražygiavę parade miesto gatvėmis.

Nors, kaip minėta, Vokietijos įstatymas dėl Mėmelio krašto įjungimo į Reicho sudėtį oficialiai buvo pasirašytas kovo 23 d., tačiau jo įsigaliojimas įstatyme nurodomas irgi

⁷⁸ „Hitler in Memel mit Begeisterung begrüßt“, *Tägliche Omaha Tribune* (Omaha, Nebraska, USA), den 23. März 1939, s. 1.

⁷⁹ *Ibid.*

⁸⁰ Petronėlė Žostautaitė, *Klaipėdos kraštas 1923–1939*, p. 366.

⁸¹ „Hitler Adds Memel to Reich, Storm Troops Occupy Seized Area“, *The Buffalo Times* (Buffalo, New York), March 22, 1939, Home Edition, p. 6.

7 pav. Klaipėdos mergina, 1939 m. kovo 23 d. priejusi prie gatvės pakraštyje iškilmingai išsirikiavusių vokiečių, kareivių vienam jų už diržo užkiša gėlių puokštelę*

* "Masters of their Fate", *Birmingham Gazette* (Birmingham, Great Britain), 25 March, 1939, 6 A.M. Edition, p. 14

nuo kovo 22 d. Pagal jį buvęs Klaipėdos kraštas tapo Prūsijos, jos Rytų Prūsijos provincijos dalimi, o kaip žemesnio lygmens administracinė teritorija priskirtas Gumbinės valdymo sričiai (vok. *Regierungsbezirk Gumbinnen*). Čia vadovautasi 1918 m. buvusia teritorinio administracinio suskirstymo padėtimi, t. y. dar iki Klaipėdos krašto suformavimo ir atskyrimo nuo Vokietijos 1919 m. pagal Versalio taikos sutartį. Taigi Hitlerio ir kitų NS Vokietijos aukščiausio lygio vadovų bei kariškių kojos kovo 23 d. į Klaipėdos uostamiesčio žemę įžengė ne kaip į „niekieno kraštą“ (vok. *Niemandland*), t. y. laikinai niekam nepriklausančią teritoriją, o jau kaip į pačios Lietuvos atsisakytą ir juridiškai apiformintą Vokietijos Reicho žemę, sujungtą su Prūsija kaip Gumbinės valdymo srities administracinį tęsinį. Autonominio Klaipėdos krašto nebeliko ir jis niekada jau nebuvo atkurtas administracine tvarka.

Juridinio pagrindo teisėtumo formavimas galėjo būti viena iš priežasčių, kodėl Vokietijos diplomatija taip skubino Kauną priimti ultimatyvų reikalavimą ir skubėjo dar 1939 m. kovo 22 d. data įforminti dvišalę sutartį, pagal kurios pirmąjį straipsnį „Versalio sutartimi nuo Vokietijos atskirtas Klaipėdos Kraštas, skaitant nuo šios dienos, vėl sujungiamas su Vokietijos Reichu“. Vos pasirašius sutartį, kovo 23 d. 1 val. 30 min. nakties Ribentropas apie tai iš Berlyno radiograma informavo Hitlerį, kuris jau plaukė Mėmelio link ir būtent laive

8 pav. Vokietijos karinio laivyno jūreiviai žygiuoja Klaipėdoje 1939 m. kovo 23 d.*

* "The March Into Memel," Birmingham Gazette (Birmingham, Great Britain), 25 March, 1939, 6 A. M. Edition, p. 14.

pasirašė minėtą įstatymą, jo pabaigoje netgi nurodžius pasirašymo vietą ir datą: „*An Bord des Panzerschiffes „Deutschland“, den 23. März 1939*“.

Atrodo, kas čia tokio, juk kovo 23 d. data dėdamas parašą po įstatymu apie „*Memellando*“ įjungimą į Vokietijos Reicho sudėtį Hitleris galėjo nurodyti, jog jis ir įsigalioja nuo tos dienos. Bet ne, įsigaliojimas nurodytas diena anksčiau, t. y. nuo trečiadienio (kovo 22 d.) nei įstatymas pasirašomas ir paskelbiamas ketvirtadienio data (kovo 23 d.), ir tai nėra įprasta teisės požiūriu. Be to, atrodo, tas *Reichsgesetzblatt* kovo 23 d. numeris (Nr. 54) pardavime realiai pasirodė tik kovo 24 d., t. y. tik tada tapo viešai prieinamas ir skaitomas. Mat būtent tą šio oficialaus įstatymų skelbimo leidinio pasirodymo dieną (penktadienį) nurodė savo pranešime iš Berlyno Londono dienraščio „*The Daily Telegraph*“ korespondentas⁸². Tai reikštų, jog tik penktadienį viešai tapo žinomas įstatymas, pagal kurį Klaipėdos krašto nebeliko jau nuo trečiadienio, o jo teritorija atsidūrė Vokietijos Reiche, Prūsijos Gumbinės valdymo srityje.

Toks skubotumas, sutvarkant visus reikalus dar iki šeštadienio, galėjo būti ir vokiečių politinis išskaičiavimas. Mat Vakarų spaudoje pirmadienį (kovo 20 d.) ir antradienį (kovo 21 d.) jau buvo pasirodę pranešimų, jog Klaipėdos krašto oficialaus prijungimo prie Vokietijos tikimasi savaitgalį (šeštadienį, t. y. kovo 25 d.), kai į pirmąjį iškilmingą posėdį susirinks

⁸² "Crowds Cheer Hitler's Return To Berlin", *The Daily Telegraph and Morning Post* (London, Great Britain), March 25, 1939, p. 16.

naujai išrinktas Klaipėdos krašto seimelis⁸³. Susirinkti būtent tą dieną dar kovo 16 d. buvo duotas Lietuvos gubernatoriaus Klaipėdos krašte leidimas. Taigi savaitės pradžioje atrodė, jog iki įvykio šeštadienį dar liko veikti keturios-penkios dienos.

Tuo tarpu Britų vyriausybė, atmetusi Sovietų Sąjungos pasiūlymą dėl Vokietijos agresyvių veiksmų sušaukti šešių Europos valstybių konferenciją, savo ruožtu pirmadienio vakare (kovo 20 d.) paviešino iniciatyvą per 48 valandas parengti, suderinti ir paskelbti kelių Europos valstybių pareiškimą, kuriame būtų pasmerktas Vokietijos įvykdytas Čekoslovakijos absorbavimas ir nepripažįstamas jo teisėtumas. Kartu siekta deklaruoti pasipriešinimą bet kokiam naujam Vokietijos agresijos aktui ir išreiškiamas pasiryžimas pastoviai konsultuotis visoms suinteresuotoms valstybėms ir organizuoti bendrą akciją pavojaus atveju⁸⁴. Taip siekta skubiai perspėti Vokietiją dėl naujos agresijos, mat buvo baiminamasi, kad Hitleris, „paimdamas“ Mėmelį, po to Lietuvą pavers protektoratu⁸⁵, „prigriebs“ ir Dancigą, savo interesams gali pajungti Rumuniją ar ir kitas Balkanų valstybes. Ir apskritai buvo neaišku, kokie gali būti jo tolimesni žingsniai.

Tuo tikslu diplomatiniais kanalais Prancūzijai, Rusijai (SSRS) ir Lenkijai kovo 21 d. buvo perduotas bendros deklaracijos teksto pirminis variantas, kuriame numatoma, jog šios keturios valstybės „turėtų betarpiškai konsultuotis bet kokios tolesnės politinės agresijos atveju“. Taip faktiškai pasiūlyta britų, prancūzų, rusų, lenkų konsultacinio pakto idėja, reaguojant į Hitlerio maršą rytų link⁸⁶. Prie bendro paneuropinio antihitlerinio bloko dar tikėtasi pritraukti Rumuniją bei kitas Balkanų pusiasalio valstybes. Britų spaudoje apie šią iniciatyvą pranešta kovo 21 d., o dėl laiko juostų skirtumų JAV spaudoje apie tai suspėta pranešti dar kovo 20 d., pateikiant informaciją dar keletą dienų po to.

Viename iš Amerikos laikraščių po antraštėmis apie tai, kad „naciai“ paima daugiau teritorijų, o Mėmelis yra atiduotas, trečiadienį (kovo 22 d.) pasirodė paantraštė: „Mėmelio naujienų blykstelėjimui pasipriešinusios nacijos skuba ragindamos pateikti deklaraciją“⁸⁷. Kadangi Vokietija tiesiog žaibiškai ir net atgaline data Klaipėdos kraštą teisiniu požiūriu prijungė tą patį trečiadienį, kai Lietuvos užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys su pasiuntiniu Berlyne Kaziu Škirpa trečiadienį prieš pat vidurnaktį pasirašė Klaipėdos

⁸³ "Hitler Troops Expected to March Into Territory Soon; Officials in Parley", *Monrovia News-Post* (Monrovia, California, USA), March 20, 1939, p. 1; Frederick Kuh, "President Of France Visits Great Britain / Plans For Nine Power "Stop Hitler" Bloc Speeded", *The Daily News-Times* (Neenah-Menasha, Wisconsin, USA), March 21, 1939, p. 1; Frederick Kuh, "Formal Note Sent To Nazi Officials Includes Protest", *Greenville Daily Advocate* (Greenville, Ohio, USA), March 21, 1939, p. 3.

⁸⁴ "British Proposes 'Stop Hitler' conferences", *Monrovia News-Post* (Monrovia, California, USA), March 20, 1939, p. 1.3; "9 Powers Together On Issue", *The Piqua Daily Call* (Piqua, Ohio, USA), March 21, 1939, p. 1, 5.

⁸⁵ Frederick Kuh, "Stop Hitler Effort Left to Three Nations", *Capital Journal* (Salem, Oregon, USA), March 22, 1939, p. 1.

⁸⁶ Frederic Kuh, "Britain Advances 'Consultation' Pact", *The Nebraska Daily News-Press* (Nebraska City, Nebraska, USA), March 22, 1939, Mail Edition, p. 2.

⁸⁷ "Opposing Nations Hasten On Urging Basis to Make Declaration as Memel News is Flashed", *Daily Republican-Register* (Mount Carmel, Illinois, USA), March 22, 1939, p. 1.

krašto perdavimo aktą, pasaulis buvo pastatytas prieš įvykusį faktą. Taip sumenkintas potencialiai galimas kelių valstybių tarptautinės išpėjamosios „antiagresinės deklaracijos“ efektyvumas. Mat jei ir būtų pavykę kovo 23 d. kelioms Europos valstybėms paskelbti bendrai suderintą Vokietiją dėl agresyvių veiksmų smerkiančią deklaraciją, į tai Berlynas galėjo atsakyti, jog Lietuva dar „vakar savo noru“ perdavė Klaipėdos kraštą, kuris jau nuo kovo 22 d. teisėtai yra Reicho sudėtyje ne tik pagal dvišalę sutartį, bet ir pagal Vokietijos reichskanclerio pasirašytą įstatymą.

Klaipėdos krašto VI kadencijos seimelis, kuriame beveik visi 1938 m. gruodį išrinktieji deputatai buvo vietiniai Klaipėdos krašto vokiečių nacionalsocialistai, į savo pirmąjį ir paskutinį posėdį susirinko irgi nelaukdamas savaitgalio. Teko matyti netgi skelbtą spaudoje nuotrauką, kurioje to seimelio (*Landtago*) nariai 1939 m. kovo 22 d., t. y. trečiadienio vakare, iškilmingame posėdyje atsistoję, vieningai iškėlę dešinę ranką į priekį saliotuoja kaip pergalės manifestacijos ženklą, kuris nacionalsocialistų gestikuliacijoje paprastai siejamas su šūkiu „*Heil Hitler!*“ ir „*Sieg Heil!*“⁸⁸. Laikraščio užrašas po nuotrauka skelbė: „Memellando Landtago šventinis posėdis, kuriame dr. Noimanas (Neumann) proklamuoja Memellando išvadavimą“⁸⁹. Tas šventinis posėdis baigėsi dalyviams sudainavus „*Deutschland über alles*“⁹⁰.

Pasak spaudos pranešimų, iš keturių lietuvių, išrinktų į tą seimelį, tame posėdyje dalyvavo tik vienas. Posėdį stebėjęs Latvijos generalinis konsulas Klaipėdoje J. Sėskis (*Jānis Sėskis*) nurodo, kad tas vienintelis dalyvavęs deputatas lietuvis buvo dr. Pajaujis. „Kaip galėjau suprasti, jis buvo paruošęs kažkokią kalbą, bet aplinkybės buvo tokios, kad jis pats suprato geriau neišstoti,“ – rašė latvis⁹¹. Jis pastebėjo tam tikrą juridinę seimelio susirinkimo prasmę, kadangi buvo paskelbta, „kad kraštas pajungtas Vokietijai ir jau tą patį vakarą Vokietijos kariuomenės dalys galėjo atvykti į kraštą kaip į Vokietijos sudėtinę dalį“⁹². Vokietijos motorizuoti šturmo daliniai iš tikrųjų jau vakare atvyko į Klaipėdą, bet jų konkrečios organizacinės priklausomybės užsienio spaudoje neteko užtikti.

Įvykių chronologija rodo, kad nuo kovo 20 d. vidurio, kai Urbšiui buvo išsakytas ultimativus reikalavimas, nepraėjus nė 48-ioms valandoms Klaipėdos krašto teritorija teisiškai jau buvo Vokietijos Reicho sudėtyje ir to krašto kaip administracinio vieneto nebeliko. Skaičiuojant tiksliai, kovo 21-osios pilną parą sudaro 24 valandos, o kovo 22-oji prasideda nuo vidurnakčio, taigi po vidurnakčio kovo 22-ąją pagal minėtą Hitlerio laive pasirašytą įstatymą Klaipėdos krašto teritorija jau priklausė Vokietijos Reichui. Pridėkime pusę kovo 20-osios paros po žodinio ultimatumo, nes Urbšį Ribentropas priėmė dienos metu „priešpiet“, o

⁸⁸ *Danziger Neueste Nachrichten* (Danzig), 24. März 1939, Nr. 71, 1. *Beilage der Danziger Neueste Nachrichten*, s. 5.

⁸⁹ *Ibid.*

⁹⁰ „Memel Nazis Decree Union“, *The Gazette* (Montreal, Canada), March 23, 1939, p. 16.

⁹¹ Ēriks Jēkabsons, *op. cit.*, p. 181.

⁹² *Ibid.*

vizitas truko apie valandą⁹³. Pagal vokišką šaltinį, Urbšį Ribentropas priėmė 12 val. 15 min. ir kalbėjosi su juo iki 13 val. dienos⁹⁴. Juozo Urbšio teigimu, jis buvo iškviestas priėmimui pas Ribentropą 12-ai valandai dienos, bet atvykęs laiku turėjo pralaukti priėmimo kambaryje apie 20 minučių⁹⁵. Taigi realus priėmimo laikas iš esmės sutampa tiek pagal vokišką, tiek pagal lietuvišką šaltinį. Vadinasi, iš viso tai sudaro apie 36 valandas. Tai rodo, jog Klaipėdos kraštas buvo atplėštas nuo Lietuvos ir prie Vokietijos formaliai teisiškai prijungtas maždaug per pusantros paros po ultimatumo, išsakyto kovo 20-osios vidurdienį.

Grįžtant prie kovo 21 d. britų pasiūlymo dėl konsultacinio pakto, tai į jį Lenkija pažiūrėjo skeptiškai, išreikšdama norą sudaryti konkrečią karinę konvenciją, o neapsiriboti įprastomis diplomatinėmis konsultacijomis⁹⁶. Reikėjo jau kariškai, skubiai telkti rezervus, o ne tik reikšti gilų susirūpinimą. Grėsmingų įvykių akivaizdoje, kai atsirado lenkų nuogaštavimų, jog vokiečių karo laivynas su pačiu fiureriu, plaukdamas į Mėmelį ar iš jo, gali agresyviai įplaukti ir į Dancigo uostą, o Vakarų spaudoje pranešinėta apie „nacių maršą palei Baltijos jūros krantą“, Lenkijos vadovybė nesutiko daryti teritorinių nuolaidų vokiečiams. O kovo 23 d. net pradėjo dalinę karinę mobilizaciją. Hitleris kovo 24 d. grįžęs iš prijungto Mėmelio į Berlyną turėjo suprasti, jog valios ir jėgos demonstravimas, sprendžiant Klaipėdos priklausomybės klausimą vokiečių naudai, neatnešė sėkmės lenkų atžvilgiu, o šantažo politika Lenkijos atžvilgiu nepavyko.

Antroji straipsnio dalis – kitame 2025 m. žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ numeryje

⁹³ „Urbšio apsilankymas pas Ribbentropą“, *Lietuvos aidas*, 1939 m. kovo 21 d., rytinė laida, p. 1.

⁹⁴ „Unterredung zwischen dem Reichsminister des Auswärtigen und dem Litauischen Aussenminister Urbšys, am 20. März 1939 von 12 Uhr 15 bis 13 Uhr“, *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945. Serie D (1937–1945)*, Band V., Baden-Baden: Imprimerie Nationale, 1956, s. 435–436.

⁹⁵ „Lietuvos užsienio reikalų ministro Juozo Urbšio 1939-03-20 visai slapta *pro memoria* apie pasikalbėjimą su Vokietijos užsienio reikalų ministru Joachimiu von Ribbentropu, kurio metu Lietuvai buvo pateiktas žodinis ultimatumas dėl Klaipėdos grąžinimo Vokietijai“, *Klaipėdos problema Lietuvos užsienio politikoje 1919–1940 m.*, p. 1130.

⁹⁶ Frederic Kuh, „Britain Advances ‘Consultation’ Pact“, *The Nebraska Daily News-Press* (Nebraska City, Nebraska, USA), March 22, 1939, mail edition, p. 2.

Arūnas Vyšniauskas

Detachment of the Klaipėda Region from Lithuania in 1939 – a catalyst for the Second World War?

Summary

In the complex sequence of events, historians often refer to the fact of the enforced detachment of the Klaipėda region from Lithuania and its annexation to Germany in March 1939, without dwelling on it too much, focusing more on the Austrian Anschluss of 1938, the Munich Conference of 1938, and the destruction of Czechoslovakia, with its fateful moments in mid-March 1939.

The Klaipėda case, however, is particularly worth mentioning because it represented the last territorial expansion of the German Reich before the war, and it took place without a direct military confrontation, as Lithuania acquiesced to an ultimatum from Berlin. The German invasion of Poland on 1 September 1939, which turned into a world war, overshadowed the extraordinary significance of the annexation of the Klaipėda region to the Reich on 22 and 23 March 1939 in the chain of fateful pre-war events. Here, foreign historians focus on the escalating tensions between Germany and Poland over the German ferry Danzig and the demands for an extraterritorial corridor to East Prussia, the political approximation between Germany and the Soviet Union that led to the so-called Molotov-Ribbentrop Pact, etc. By using the term catalyst in the title of this article, and by arguing figuratively for the use of this resonant word in the article itself, we aim to underline the extraordinary international significance of the Klaipėda (Memel) issue for the further acceleration of the course of events.

This had far-reaching implications for the wider international scene of the time. An examination of the media and other historical sources from the Western democracies in 1939 reveals that the NS Germany's harsh ultimatum solution to the Klaipėda problem and its threat to use its military forces against a small neighbouring country for an invasion deep into Lithuania accelerated the preparations of other European states for the inevitable armed conflicts and played an important role in the shaping of the fate of the whole geopolitical area between Germany and the USSR. Ultimately, it contributed to the subsequent agreements on the division of spheres of influence between the two totalitarian powers.

Keywords: Klaipėda region, genesis of the Second World War, the Baltic states, Germany, Poland, USSR, Great Britain, 1939.